

NÉMET PHILOLOGIAI DOLGOZATOK

SZERKESZTIK: PETZ GEDEON, BLEYER JAKAB, SCHMIDT HENRIK.

XIV.

Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése

IRTA:

KOSZÓ JÁNOS

a B. Eötvös József Kollegium tagja.

BUDAPEST

PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉSE

1915.

ROYALDE BOEKVERKOPING TULLEN

LAURENSZON 17-18, N. 10. DE WITTE WEG 10.

1890-1891 3-2 1/2 10-22 1/2

1890-1891 1-1 1/2 10-22 1/2

TARTALOMJEGYZÉK.

	Olda
I. Fessler magyarországi évei.	1
II. Bécsben és Lembergben....	9
III. A Schönaich-Carolath hercegeknél. Átterés. Törté- neti regények Wieland és Meissner modorában. Schiller történeti műveinek hatása.	17
IV. Berlinben és Kleinwallban. A Royal York szabad- kőműves páholy újjászervezése. Az „Eunomia.“ Schelling történetfilozófiájának hatása. Herder és az „Ansichten von Religion und Kirchentum.“ ...	36
V. A jénai csata után. Misztikus tárgyú regények. A roman- tikusok hatása. Szatirikus művek.	50
VI. Fessler Oroszországban.	65
Bibliográfia....	68
Név- és tárgymutató ...	71

I.

Fessler magyarországi évei.

„Nincs élet, melynek története a maga egészében érdektelen volna“, idézi Fessler egy német kritikus (Horn Ferencz) szavait¹ mintegy a maga mentségére, hogy ő is megkísérelte a saját élte folyását írásban megörökíteni. Ha megszorítjuk is kissé ezen állítást, az egyben vagy másban kitűnő emberek életére korlátozva azt, az ő esetében igazat kell neki adnunk: az ő élete, mind a külső, mind a belső, megérdemli, hogy a feledés homályába ne vesszen. Nemcsak azért, mert mint a magyarok történetének írója, általánosan ismert nevet szerzett magának, hanem mert, mint azt egyik méltatója megjegyezte, érdekesebb regényt élt át, mint amilyet valaha megírt. Ez az életregény meg, tehetjük hozzá, nemcsak érdekes, de tanulságos is, mind általános pszichológiai tekintetben, mind különösen a XVIII. század vége s a XIX. első évtizede német irodalmi és lelki világának szempontjából. Ennek a nagy kornak minden vonását csak akkor látjuk teljes élességben kirajzolódni, ha a kisebb tehetségeknek, mint Fessler, állásfoglalását is figyelmünkre méltatjuk.

Ők teszik mintegy az intelligens közönséget, ők, akik képesek voltak koruk nagy elméit legalább részben megérteni s gondolataikat egy vagy más irányban tovább szőni. Másrészt meg nagy áramlatoknak útjába kerülve, rajtuk sok oly vonás tűnik szembe, mely általánosan jellemző, de a nagyobb elméknél nem kísérhető néha olyan élességgel figyelemmel. Fessler vakbuzgó szerzetes, II. József híve, szabadkőműves, romantikus, misztikus, majd egymás után, majd egymás mellett s ráadásul,

¹ Dr. Fesslers Resultate seines Denkens und Erfahrens. Breslau, 1826. VII. 1.

bár magyarországi származású, korának szorgalmasan olvasott német regényírója, theologusa, szabadkőműves reformátora. Érdekes kérdés, hogyan függ mindez össze egymással, a korról, honnan indul ki e legalább is különös fejlődés és hová vezet.

Fessler Ignác Aurél Zúrányban, Mosonmegyében 1756. május 18-án született. Atyja, János György, Németországból szakadt ide; a török elleni harcokban vett részt s őrmesteri rangban kilépve a seregből, itt nálunk telepedett le. Születési helyéről fia önéletrajzában¹ Weingartent jelöli meg, de maga sem tudja, hogy melyik ilyenü községről van szó. Az apa nem játszott nagyobb szerepet a gyermek nevelésében s így elsősorban az anya, Kneidinger Anna Mária hagyott maradandóbb emléket fia lelkében. Róla pontosabb adatai is vannak. Bécsben született jó módú selyemgyáros leányaként, de szülei korán elhaltak s ő nővérével együtt Mosonmegyében lakó nagynénjéhez került. Itt ismerte meg az író atyja az egykor igen csinos, de egyik szemének elvesztése folytán elcsúfított arcú, derék leányt, kit a katonaság elhagyásakor nőül vett. Zúrányban telepedtek le egyelőre, ahol az uradalmi vendéglőt bérlették ki. Ez a foglalkozás nem igen felelhetett meg a zajos élethez nem szokott, csaknem misztikusan vallásos nőnek. Nem is maradtak itt huzamosabban, úgy látszik, főleg a fiúra való tekintettel, akit az anya már eleve papnak szánt. A jezsuitarend alapítójáról Ignácznak kereszteltette s három éves korában e rend ruhájába öltöztetve járatta, ami különben, Fessler szerint, olyanféle szokás volt akkoriban, mint ma az, hogy huszáruhába bujtatják a gyermekeket.

Amit az önéletrajzban az anya vallási felfogásáról olvasunk, némi kritikával kell fogadnunk. Kissé különös az ő vallásossága. Míg ugyanis egyrészt babonás miszticizmusmal határos, másrészt nem türelmetlen, sőt a községben élő lutheránusokkal rokonszenvezni látszik. Fessler itt alighanem a saját későbbi vallási felfogásához alkalmazta anyja állítólagos nézeteit, sőt pár apró vonás arra látszik mutatni, hogy önéletrajzában, ahol tehetette,

¹ Ezen önéletrajz: Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzugjährege Pilgerschaft Első kiadása: Breslau, 1824. Második kiadása (Bülow Frigyesről) Leipzig, 1851. A dolgozatban állandóan ez utóbbi kiadás lapszámait vannak idézve. Életrajzi adatok forrásául ezenkívül levelek, korabeli hírlapi cikkek és Fessler egyéb műveiben elszórtan lelhető följegyzések szolgáltak, melyekre esetről-esetre hivatkozom.

korábban írt misztikus színezetű regényeinek hősei- és hősnőéhez egyengette a saját élettörténetét. Így, ha itt azt olvassuk, hogy „az anya már születésekor papnak szánta fiát, s azért oly kegyesen nevelte, hogy valamikor szoptatta, mindenkor olvasott Kempis Tamásnak Krisztus követéséből, vagy, ha ezt nem tehette, legalább magában imádkozott”,¹ önkéntelenül is „Theresia oder Mysterien des Lebens und der Liebe” című regényére kell gondolnunk, amelyben Terez dajkájának is vallásos könyveket ad kezébe a gondos apa s így éri el, hogy kis leánya legszemből korában már egész csodagyerek. A második vonás, a vallási türelem, Fessler egyik alapelve, mert ő mindig élesen különválasztja az egyházat és a vallást. Keresztény vallás szerinte csak egy van, de egyház több és egyik sem az igazi, mert az igazi vallás nem ismer egyházat.

Igaz, hogy bizonyos mértékig valóban itt Magyarországon szívhatta magába a vallási türelmesség elveit, mert éppen az ő ifjúsága idején indult meg mind erőteljesebben az a folyamat, mely Magyarországon a különböző felekezetek közötti ellentétet kiegyenlíteni törekedett. Marczali Henrik több igen érdekes példát hoz fel erre s éppen Fesslerre is hivatkozik,² akinek lelki fejlődésére fontos befolyással volt a másvallásúakkal való érintkezés. E nélkül túlzottan vallásos irányú nevelése, saját bevallása szerint, a fanatizmusig vitte volna. Amúgy is valóságos rajongó kis szent volt, aki, amint a betűt ismerni tanulta, anyjának a Rosweid és Ribadeneira-féle, szent atyákról és vértanúkról írt könyvekből olvasott fel; legszívesebben remetét vagy szerzetest utánczolt gyermekjátékaiban; arról álmodozott, hogy maga is szentté lesz; imádságos könyvet írt tanulás helyett s mikor tizenhét éves korában a kapuczinus rendbe lépett, szerzetesi nevére, az Innocentiusra annyira méltó volt, hogy — állítása szerint — még csak nem is tudott a nemek közti különbségről.

Lehetséges, hogy mindezen emlékeit némileg kiszínezve jegyezte föl. Igaz, hogy ebben az esetben is jóhiszeműen járhatott el, mert egyéb, ellenőrizhető adatai általában helyesek. Valószínűségük megdöntésére nem elégséges érv a regényei

¹ Holéczy Mihály: Fessler Ignác Aurél élete. Kézirat. (Nemzeti Múzeum, 657. Quart. Hung.) Fessler önéletrajzának erősen rövidített magyar fordítása.

² Magyarország története II. József korában. Budapest, 1881. I. k. 310. l.

ideális alakjaival való jó néhány találkozás, mert műveibe is esetleg épen erős gyökeret vert infantilis emlékeként kerültek. Csak azt az egyet szükséges megállapítani, hogy már kortársai sem hitték el feltétlenül minden visszaemlékezését, főleg ott, hol kizárólag emlékezőtehetségére látszik támaszkodni. Ha azonban egyes jelentéktelen mellékkörülményeket nem tekintünk, a gyermekévek ezen történetének lényegileg igaznak kell lennie, mert egész élete és működése olyan mély vallásosságról tanusodik, hogy azt csakis ilyen neveléssel magyarázhatjuk. Ezt a nevelést különben is anyján kívül csaknem kizárólag papoktól kapta.

Írásra, olvasásra anyja oktatta, utána egy melléje fogadott „legátustól” tanult latinul, míg tíz éves korában a győri jezsuiták gimnáziumába vették föl. Atyja ekkor épen az itteni püspök szolgálatában állott, lakásuk a karmeliták kolostorának szomszédságában volt s a fiú minden reggel szorgalmasan eljárt ministrálni. Ezt ügyesebben is végezte, mint a tanulást, mert a latin nyelvtan szabályainak hasznát nem igen akarta belátni, mivel legátusától megtanult beszélni e nyelven, még mielőtt ezekről hallott volna. Jezsuita tanárai pedig nem értették a tréfát s így örökösen a számpadban volt a helye. Anyja terveit meg-hiusulni látta s papnak szánt fiát nehéz lélekkel bár, de bátyjához vitte, ki Pozsonyban mérnökösködött. Nagybátyjánál örömet maradt a fiú, akit a háromszögelés épúgy érdekelt, mint az itt lelt kis könyvgyűjtemény; csak hogy pár hónapnál tovább nem tartózkodhatott e rokonánál, mivel ezt egy távoli birtok fölmérésére küldötték. Fessler tehát hamarosan újra a jezsuita-gimnáziumban lelte magát. Ismételten Pozsonyba került ugyan, de megint e rend iskolájába. Szerencsére otthon Győrött is, Pozsonyban is most jobb tanárok vezették s így nemcsak tanulmányaiban haladt, hanem maga a rend is megnyerte szeretetét, úgy hogy anyja óhaját követve, kész volt tagjai sorába lépni. Visszautasították. Erre a következő évben, tizenhét éves korában a kapuczinusok rendjébe vétette föl magát Budán, hová anyjával ennek egyik rokonának látogatására ment, aki az ottani rendházban lector philosophiae volt.

Alig néhány évvel később elhamarkodott lépésnek tekintette ezt és kétségbeesetten írta, hogy papoktól és egy asszonytól (ez anyjára vonatkozik) nevelve tizenhét éves korában senki sem

elég érett a pályaválasztásra. A kolostorba ment, mert úgy hitte, hogy ez üdve elnyeréséhez föltétlenül szükséges.¹ Igaz, hogy ő egészen másnak képzelte a kolostori életet, mint amilyennek ez bizonyult. Azt remélte, hogy elmerülhet a miszticizmusba, valóra válthatja a szent életről és a vértanúságról való gyermekálmait. Ez utóbbira hosszú időn át tervszerűen készült is: edzette testét-lelkét az idegen országokban szenvedendő fáradalmak és nélkülözések elviseléséhez. A valóságban mindez messzefekvő ábránd volt s a próbaév kellemetlenségeivel kellett elsősorban megküzdenie. Rendszeres iskolai tanulmányok nem jártak ezzel, hanem csak a novicius-mester vezetése mellett sajátított el a vallásos és főként szerzetesi élet gyakorlati kérdéseiből annyit, amennyit lehetett. Ezenkívül pedig sepréssel, mosogatással, kerti munkával próbálták ki az új tag hivatottságát. Ettől az életmódtól azonban már az első hetekben annyira elment a kedve, hogy a rend elhagyására gondolt. Vezetője észrevette a bajt és ellenszerűl Seneca műveit adta kezébe.

A próbaév letelte után sem kezdhette meg a rendszeres tanulmányokat. Előbb még egy kisebb kolostorban kellett rendjének szelleméhez minél jobban hozzánevelődnie. Ekkor már szabadabban foglalkozhatott az őt érdeklő kérdésekkel s buzgó olvasásba merült. Ez idézte elő első nagy lelkiharczát. Fleurynek az egyháztörténetről szóló fejtegetéseit s Muratorinak a valódi ájtatosságról írt értekezését olvasva hite megrendült. Még fokozta a bajt, hogy Hofmannswaldau költeményeinek olvasása eddig ismeretlen érzéki vágyakat keltett benne. Rettentő küzdelmet vívott meg önmagával. Ennek méreteit igazában csak a sok évvel később írt regényeiből ismerjük meg, amelyekben legodaadóbb érdeklődéssel azon hőseinek lelkiállapotát vázolja, akik, mint ő, a hit és a tudomány kérdéseiben tévedtek el s a természet törvényével mertek, ha csak ideig-óráig is, szembe szállni vagy ellene vetkezni. Ezek a hősök újra és újra olvassák a szentírást, az egyházatyákat, a zsinati határozatokat; imádkoznak, böjtölnek, virrasztanak könnyel szemükben, kétségbeeséssel szívükben, de nem tudják meglegelni azt az egy gondolatot, amely körül énjük a régi biztonsággal épitené föl új meg-

¹ 1780-ban nagybátyjához intézett levél. Közölve az önéletrajzban. 40—41. l.

győződésüket. Ezért nagyobb árt kell fizetni: csaknem egy teljes életet telve megbánt tévedésekkel, keserű csalódásokkal, nehéz megpróbáltatásokkal. Fessler később ezekben fogja látni a tökéletesedéshez segítő eszközöket, mert az igazi vallásosság csak a letört emberi gög és elbizakodottság helyén verhet erős gyökeret a szívben.

E fiatal kapuczinusban még erősek voltak ezek az emberi hibák, mikor a kolostorba lépése utáni harmadik évben rendje a szabályos tanulmányok megkezdésére Nagyváradra küldötte. A scholasztikus bölcselettel kellett itt behatóbban megismerkednie, mit — saját följegyzései szerint — feltűnő gyorsan el is ért, úgy hogy rövidesen mindenki rettegett tőle a vitákban, sőt egy alkalommal magát a lektort is hallgatásra kényszerítette. Ez ismét egyik kedvelt regényhőseire emlékeztet: Abälard-ra, (Abälard und Heloisa. 1806). Viszont az sem szenved kétséget, hogy Fessler valóban nagy dialektikus volt. Szórszálhasogatásait kortársai nem egyszer vetették szemére s a tőle újrászervezett berlini szabadkőműves páholyból is azért buktatták ki kerülő utakon, mert beszélőtehetségétől legnagyobb ellenei is tartottak.

Egyelőre sokkal égetőbb problémákkal volt elfoglalva a fiatal barát, semhogy azokat dialektikával megoldhatta volna. Ő maga később korszakokra igyekezett felosztani lelki fejlődését¹ s ezek nyomán röviden jellemezve így foglalhatjuk össze eddigi belső életét: kora gyermekségétől fogva misztikus vallásosságban nevelkedett s tizenhat éven át szentnek készült. Fleury és Muratori említett műveinek olvasása után a deizmus ellen irányuló munkákat keresett, de éppen ezek tették őt magát is deistává. Ezzel párhuzamosan teljes nemi tudatlanságából kellemetlen ébredés következett be. Csakhamar visszautasításra is talált, mikor a valóságban meg akart ismerkedni ezen tudatossá vált érzellemmel. Egy nagyváradi iparos szép özvegye háritotta el feltűnően finom érzékkel az ifju pap szerelmét. Fesslert, saját szavai szerint, ez az eset tanította a női nem tiszteletére. Viszont éppen ez a történet is egyike azoknak, amelyeket joggal kétségbe lehet vonni, mivel az az állítólagos levél, amelyben imádottja vallomására válaszolt, nagyon is hasonlít azon sorokhoz, melyeket

¹ Ansichten von Religion und Kirchentum. I – III Band. Berlin, 1805.

Fessler későbbi áttérése után elvett első nejéhez intézett s amelyekben szintén a valódi szerelemről értekezett.¹

Ezen kétirányú új elfoglaltságának mindinkább el kellett őt ijesztenie hivatásától. Ilyen lelkiállapotban került a Bécs melletti Schwechatba 1776-ban. Hazájában nem is tartózkodott többé huzamossabban. Egyetlenegyszer fordult még meg itt, midőn mint lebergi tanár Martinoviccsal szünidei látogatásra jött. Ezen utazás alkalmával találkozott több nagy történetírónkkal s ekkor határozta el véglegesen, hogy a történet-tudománynak szenteli erejét. Az iránta való érdeklődést azonban még Nagyváradon keltette föl benne Gánóczy Antal kanonok. Ez volt az egyetlen magyar vonatkozású irodalmi érdeklődés, melyet az ő korában s a maga helyzetében itt Magyarországon magába szívhatott. Gyermekevei óta papoktól vezetett iskolákban, majd a kolostorban élve jobbára latin írókat olvasott s ha itt ott tiltott gyümölcsként újkori költő műve került kezébe, az is német volt, mint ez följegyzéseiből kitűnik. Magyarul sem tudhatott valami jól, mert későbbi, magyar írókhoz és főurakhoz intézett leveleiben a német és latin nyelvet használja és semmi nyoma magyar nyelvtudásának. Így nem csodálható, hogy egy olyan kor határán, melyet irodalomtörténetünk a hanyatlás korának nevezett el s amelyben az egyetlen virágzó irodalmi ág: a történetírás is latin nyelven alkotta meg nevezetes műveinek egész sorát, őt is csak a magyar historia érdekelte és nem egyuttal a magyar nyelv is. Bessenyeit és társait, az egymásután föllépő különböző irányok íróit ő már nem ismerte meg.

Fessler német irodalmi törekvéseivel különben sem áll egyedül Magyarországon. És nemcsak a XVIII. században vett ilyen irányú fejlődést sok magyarországi származású író — mint pl. a Fesslernél tizenhat évvel ifjabb Pyrker László, aki szintén a katolikus papság soraiból került ki — hanem még a következő században is, mikor a magyar irodalom ujjaszületése már rég megindult. Sőt épen ekkor ajándékozta hazánk a német költészetnek egyik legnagyobb lyrikusát, Lenaut. De bár egyéni körülményeik és általános művelődési viszonyaink folytán német

¹ E körülményre újabban Sartorius Ernő hívta fel a figyelmet következő cikkében: „Ignaz Aurelius Fessler, Kapuziner und General-superintendent“ (Die christliche Welt. 1897. évf. 103 l.)

írókká lettek, a magyar hazának így is ragaszkodó fiai voltak: Lenau a magyar földet és népét nem egy szép költeményben messze halló hangon dicsőítette, Pyrker pedig Zrínyi, a Korvinok, Kis Károly király emlékének áldozott történeti drámáiban. Fessler is Attiláról, Mátyásról és az árpádházi nagy királyokról írt regényeket és mint történetíró annyi odaadással és lelkesedéssel tárgyalta nemzetünk multját, hogy ebben magyar nyelvű íróink sem mulják felül.

II.

Bécsben és Lembergben.

Fesslert Ausztriában is annyira elzárták egy időre szerzetesi életének küzdelmei az irodalmi mozgalmakban való részvételtől, hogy nem csodálható, ha felléptekor csak igen kevéssé mutat fel itt szerzett benyomásokat. A XVIII. század vége felé különben sem volt még valami erős önállóságot mutató osztrák irodalom. Épen most hatottak mind jelentősebben Klopstock, Wieland és Lessing. Lessingnek főként színügyi törekvései keltettek erős visszhangot és lelkesítették munkára Sonnenfels Józsefet, az „osztrák Lessinget“, mint a bécsiek nevezték (Briefe über die wienerische Schaubühne). Maga II. József pártolta a színügyet (Burgtheater), melynek az előző korból megmaradt sajátosságai ellen heves harcz indult a nagy német írók érdekében. Innen magyarázható, hogy Fessler első kísérlete dráma, első regénye pedig egy Wielandtól indult irány hű utánzata. Most egyelőre a tanulásnak látott nagy tudásvágygyal. A kolostorban nem jó szemmel nézték ezt, könyveit elszedték. Erre Eybel Bálinthoz fordult, aki Bécsben az egyházjogot adta elő ezidőben. Tőle könyveket kapott és az ő révén a híres Rautenstrauch Istvánnal, a tanulmányi bizottság referensével és a theologiai fakultás igazgatójával ismerkedett meg. Egymásután Bécs-újhelyre, majd Mödlingbe helyezi át rendje, sőt, miután 1779. május 29-én pappá szentelték, Bécsbe kerül. Nem neki való volt a szerzetesi élet ezen években, mert mint regényhősei, ő is hiába olvasta újra és újra a szentírást és a vallási problémákkal foglalkozó könyveket. Most, mikor az elmulasztott életisme-

retet és tudást szomjazta, nem érthette meg őket. Viszont az egyház előtt is ebben az időben, főleg az 1780-as évtől kezdve, Mária Terézia halála után, méltán gyanúsak lehettek a Fessler-féle tagok, akik épen nem vallásos irányú gondolkozók irataiban is keresték azt az igazságot, amelyet sehol sem tudtak meglegelni. II. József intézkedései súlyosan érintették az egyházat, s így kétszeresen ügyeltek az ingadozó elemekre. Fessler már régebben elrejtve tartotta könyveit és álmát lopta meg, hogy az oltár öröklámpájának fénye mellett betűzze őket titkon, míg körülötte misztikus sötét árnyékokat vetettek a templom oszlopai, a szentek szobrai, rajtuk túl pedig mélyen aludtak társai, akik közt nem egy árulója akadt. Műveletlen, durva, összeférhetetlen álszenteskedéssel leplezett anyagiasságú gondolkodású volt — az ő leírása szerint — szerzetestársainak legnagyobb része.

Véletlenül őt hívták egy alkalommal mint gyóntatót egy haldokló kolostorbeli fogolyhoz s így megismerte az itteni börtönöket, amelyeknek állapotáról 1872-ben titkos feljelentést tett II. Józsefnek,¹ aminek eredménye meglepetésszerű vizsgálat és a visszaélések megszüntetése volt. Ugyanebben az évben „Was ist der Kaiser?“² címen egy a világi hatalmat bizonyos kérdésekben az egyházi fölé helyező könyvecskét írt. Már ebből is kitűnik a szent iratok, egyházatyák kiváló ismerete és meglegelő körmönfont dialektika. Noha az első fejezetben kimondja, hogy a császár lelki ügyekben az egyház szófogadó fia, csakhamar azt bizonyítja, hogy az összes földi ügyekben a legfőbb fórum mégis a császár, aki csak Istennek felel.³ — Egyszóval lévén az egyház is e földön, jogai meg csak az égiekre vonatkozván, e mulandó földi ügyekbe semmi beleszólása nincs. Hogy ez a gúnyként hangzó megállapítás nem nagy jóindulatot keltett papi körökben a szerző iránt, az csak természetes. Szerzete vissza akarta vinni Fesslert Magyarországra, de ő csellel ki tudta vinni, hogy ez elmaradjon mindaddig, míg a császár Lembergbe nem küldte tanárként, mivel már előzőleg, szintén

¹ Ezek a leleplezések Fessler önéletrajzából vett néhány más fejezettel együtt megjelentek a „*Josephinische Curiosa*“ öt kötetében is. Bécs 1848—1850. I. k V. és X, IV k LX. fejezet

² Was ist der Kaiser? Verfasst von einem Kapuziner-Mönch Herausgegeben von Fessler. Két rész. Wien, 1872.

³ I. rész 47. l.

rendje akarata ellenére, megszerezte a theologiai doktorátust. Egy fanatikus rendtársa állítólag eretnekként le is akarta szűrni Bécs elhagyása előtt, de szerencséjére le tudta fegyverezni. 1784. február 6-án lektornak s csakhamar rendes tanárnak nevezte ki a császár a lemergi egyetemre: a *keleti nyelveket* és ószövetségi hermeneutikát adta elő. Ugyancsak császári rendeletre a szerzetből is elbocsátották.

Mialatt külső életkörülményei ilyen fordulatot vettek, lelki életében is nagy változás ment végbe. Akit deistaként kísértünk Bécsig, az véletlenül janzenista társaságba keveredve egy időre ebben a gondolatkörben lelt megnyugvást. Jansenius Károly a híres hollandi theologus (1585—1638) tudvalevőleg a szigorúan ágostoni felfogást képviselte, különösen a szabadakarat és az isteni kegyelem kérdésében, ami miatt főként a jezsuitákkal heves harcot kellett kiállania mind neki, mind híveinek. Fessler legelőbb is azt a következtetést vonta le e tanokból, hogy ha nem is hiszünk a szerzetesség és a pápaság minden jogában, mégis lehetünk hívő katolikusok. Ezzel gyermekkori hitbuzgó felfogásához egyengette magának az utat, de vele együtt ismét a miszticizmus, hiszen maga a janzenizmus már a XVIII. század elején Franciaországban túlnyomólag miszticizmusba ment át (Convulsionnaire-ek rajongó felekezete). Szerencsére Fessler janzenista barátai a művelt osztályhoz tartoztak s így miszticizmusba tisztultabb alakot öltött. Különben sem állt itt meg. Helvetius, Rousseau műveit olvasta s ismételten előszedte Senecát, akit még a kolostorban novicius korában adtak kezébe. Lembergben végül elérkezett lelki fejlődése döntő fázisához: Spinozát kellett czáfolnia, de mint minden ezután következő munkája bizonyítja, hívévé lett. Persze az idők folyamán ugyancsak kivetkőztette Spinoza sok megállapítását eredeti formájából, hozzátoldott mindent, amit csak össze tudott vele egyeztetni, vagyis, amit rengeteg olvasmányai gyümölcszeként annyira megkedvelt, hogy nem tudott tőle megválni. Így azután Kant, Jakobi, Fichte, Schelling, Schleiermacher és rajtuk kívül a misztikusok, Plato és a neoplatonikusok (különösen Plotinus) valamint Malebranche eszméiből hordott össze mindent, mire csak szüksége volt, hogy egy új, misztikusan vallásos világnézetet alkosson magának.

Már ebből is látható, hogy Fessler miért keveredett már

saját korában a legkülönbözőbb felfogások vallójának hírébe, még a fölvilágosodás föltétlen imádójáéba is, ami pedig nem fedi a tényeket. Ha William James fölosztását alkalmazzuk reá a tender-minded és tough-minded egyénekről amely szerint az első kategóriába tartoznak a raczionalisták, ideálisták, optimisták, vallásosak, míg a másodikba az empiristák, materiálisták, pesszimizisták, vallástalanok, Fessler csak az elsőben foglalhat helyet, sőt alaptermészete mindig is a miszticizizmushoz vonta, ettől való eltávolodásai csak időlegesek és nagy befolyásolhatóságára vallanak. Egyáltalában sok ellentmondó vonást lelünk nála, egyike a legfötlünöbbeknek az, hogy noha sokat emlegeti az emberismeretet, viselkedése éppen azt mutatja, hogy nem volt jártas e művészetben, viszont mindig akadt egynéhány föltétlen híve, akiket meleg meggyöződésével szerzett. Ez újra ellenmondás, legalább látszólagos, mert gyorsan változtatta meggyöződéseit, mégis teljes hévvel védte, adta tovább, terjesztette őket, de nem mindenki előtt. A „Morgenblatt“ megjegyzése, hogy igazi „public character“, igen találó.¹

Ami megjelenését illeti, éppen ezen évekből maradt reánk Kazinczy Ferencz följegyzése, aki gróf Töröknél találkozott Martinovicssal és Fesslerrel: „Másika (Fessler) magas, orras s oly színű arczában, mint capucinusi színű kabátja; ez hallgató, amaz beszédes. Nem érzem magam az első felé vonatni, a másikatól, Fesslertől, vissza is tolódtam.“² Fenmaradt arcképei e leírásnak adnak igazat. E képek általában kétfélék: vagy középkorú, fehér parókás német polgári öltözetű férfiként vagy öreg korában evangélikus egyházi méltóságának jelvényeivel mutatják. Ez utóbbiakhoz tartozik a M. Tud. Akadémiában látható kép, mely Rombauer János műve, ki Szent-Pétervárt I. Sándor császár udvari festője volt s ott festette le Fesslert.

Fessler Lembergben nem jól érezte magát, minek oka az is lehetett, hogy először került ki a kolostorból az életbe s nem találta rögtön fel magát. Egy pártfogójához intézett levelében³ rosszakaratról panaszkodik társasága részéről s valóban az akkori

¹ Morgenblatt für gebildete Stände. 1807. Nr. 152—153. 605. (Böttiger cikke.)

² Pályám emlékezete. M. Remekírók. VII. 285.

³ Bécsi udvari könyvtár. Autographen-Sammlung. Lemberg, 1787 április 19-iki kelettel.

egyetemi könyvtáros, Bretschneider Henrik feljegyzéseiben Fessleről meglehetősen rossz indulattal ír.¹ Ellenségei kétségbe vonták készségét, tudományos munkásságát, pedig két könyvet adott ki rövid egymásutánban: „Anthologia hebraica“ (1787) s „Institutiones Linguarum Orientalium“ (1787—1789), amelyek később hozzájárultak ahhoz, hogy Szentpétervárra, a Newsky Sándor-akadémiához meghívták.

Ugyancsak jelentős következményekkel járt a szabadkőművességgel való foglalkozása, mely szintén Lembergben kezdődött. Kevéssel ideérkezése után, már 1783 május 1-én belépett a „Fönix zur runden Tafel“ című páholyba,² hová Kortum titkos tanácsos vezette be. Különösen a szabadkőművesség története érdekelte, ami későbbi berlini szabadkőműves szereplésénél fontossá vált. Clemens és Korsiczky testvérek az ú. n. svéd rendszer fokozataival ismertették meg. A páholyban uralkodó szellemmel azonban nem volt megelégedve és az ő, valamint Kortum eszméi alapján épen új páholy volt alakulóban, mikor egy 1785 december 12-én megjelent császári rendelet egy időre kedvüket vette minden további „építéstől“: a rendeletben ugyanis olyan kitétel fordult elő, amely szerint minden szabadkőművesség szemfényvesztés.³ Ez a tagok nagy részének önérzetét sértette. A kifejezés, bár kissé kemény és jogtalanul általánosított volt, nem egészen alaptalanul vádolta azon kor titkos társulatait.

A szabadkőművesség Angliából hatott el Németországba a XVIII. század harminczas éveiben; az első páholy 1733-ban alakult Hamburgban. Rendkívüli gyorsasággal terjedt, minek oka nemcsak az volt, hogy e korban mindent szívesen láttak, ami angol volt, hanem az is, hogy nagy mértékben kielégítette a fantáziát. Nem is elégedtek meg az egyszerű angol rendszerrel, hanem csakhamar átvették mindazt a sok ráaggatott cifraságot, amivel a francziák játékszerre alacsonyították. Csodálatosnál csodálatosabb titkokkal kérkedett egyik-másik újonnan keletkezett társaság.

¹ Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k. k. Hofrathes Heinrich Gottfried von Bretschneider. Hg. von K. Fried. Linger. Wien und Leipzig 1892. 275., 308. és 315. l.

² Fessler's sämtliche Schriften über Freymaurerey. Freyberg. 1805.⁸ I. Briefe.

³ L. Abafi: Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn. V. k, Bp. 1899. 351. l.

Igy az afrikai szabadkőművesek állítólag egyiptomi nagymesterek révén jutottak nagyszerű tudás birtokába. A templáriusok és velük mindenféle egyéb magasabb fokokban dolgozó társaságok már csak a fokok miatt is izgatóbbak voltak az egyszerűbb angol rendszernél. Németországban ez időben különösen a Hund Károly Gotthelftől alapított „strikte Observanz,” mely onnan kapta nevét, hogy tagjai szigorú engedelmességet (strictam obedientiam) fogadtak, terjedt el. Az egész világot lázba hozták az ezzel összefüggő titkok, aminek csalók és szélhámosok legjobb hasznát vették (Schrepfer, a szellemidéző).

Az irodalomra is természetesen erősen hatottak ezek a társaságok. Sorban feltűnedeznek regényekben, színdarabokban.¹ A legkiválóbb írók foglalkoznak velük. Fessler elég hamar átlátta a helyzetet és kezdettől fogva az egyszerűbb, eredeti angol rendszert tartotta szem előtt. Regényeiben alkalomadtán épügy kikelt mindenféle titkos társaságbeli visszaélés, nagyképű titkolódzás és szemfényvesztés ellen, mint a pár évvel később kezdődő páholyszervező munkásságában. Ezen működésével a német szabadkőművesség történetében jelentős helyet biztosított magának, a legkülönbözőbb rendszerekkel való beható foglalkozás pedig újra alkalmat adott neki misztikus eszmék vizsgálatára.

Nem kevésbé fontos volt reá nézve az a magyarországi út, amelyet Lembergől kiindulva 1787. nyarán tett, részben Martinovics kíséretében. Bártfán, Eperjesen, Kassán át Pest felé, majd innen Pozsonyon keresztül Bécsbe vitt útja. Pesti és budai tartózkodásának ideje alatt mind az oda, mind a visszautazáskor Kovachich Márton György, Schönvisner István, Katona István, Jakosics József, ferenczrendi szerzetes és Horányi Elek képezték társaságát. A velük való érintkezés volt döntő azon elhatározására, hogy Magyarország történetírója lesz.² Ettől az időtől fogva gyűjti az anyagot is.³

¹ Dr. Ferd. Josef Schneider: Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrhunderts. Prag, 1909.

² Rückblicke. 133. l.

³ Geschichte der Ungarn. Leipzig, 1815. Első rész. Első kötet. VIII. l. L. még: Buday Károly, Fessler I. Aur. a művelődéstörténetben. (Békefi Emlékkönyv. Budapest, 1912.) 382. l.

Alighogy visszaérkezett Lembergbe, megpróbálkozott a szépirodalom terén való alkotással. Ezt később úgy akarta feltüntetni, mintha előkészületül szolgált volna neki történetírói munkásságához, de ez nem állhat meg. Annál kevésbbé, mert elsőnek egy úgynevezet történeti drámát írt, amely távol áll minden komolyan vehető történelemtől épúgy mint minden irodalmi értékű drámától. Kísérlete annál merészebbnek látszik, ha számbaveszszük egy levélbeli vallomását,¹ mely szerint még következő „Marc-Aurel“ című regényének írásakor is oly kevésbé uralkodott a német irodalmi nyelven, hogy első részét latinul fogalmazta s úgy fordította azután németre, a nyelvtant óvatosan maga mellé téve. Ez különben nem volt az akkori osztrák íróknál nagyon szokatlan jelenség.²

Drámáját a korabeli kritika³ a legnagyobb megbotránkózással fogadta. A névtelenül megjelent mű⁴ szerzőjének elmeállapotát is gyanusnak találta. Valóban e „Sidney“ című ötfelvonásos tragédiája a Sturm und Drang legmerészebb alkotásaira emlékeztet. Shakespeare és Schiller tulajdona nincs eléggé respektálva, de hogy előnyére sincs felhasználva mutatja pl. ez a hely, hol Blandford szól; „Doch weiss ich eine Zeit, wo du bei dem blossen Wort: König, Galle und Bauchgrimmen bekommen hattest,“ ami élénken emlékeztet Verrina mondására (Fiesko. I. felv. 7. jelenet) „Ich weiss eine Zeit, wo du beim Anblick einer Krone Gichter bekommen hattest.“ A darab tárgya Sidneynek és kedvesének, Lillának szerelmi tragédiája. Sidneyt II. Jakab angol király igazságtalan bírái halálra ítélik. Ezek egyike, Kirke ezredes, Lillára vetette ki hálóját és azzal az ígérettel ejti meg a Sidney sorsa miatt kétségbeesett leányt, hogy megmenti szerelmesét. Reggelre kelve azonban gonosz kegyetlenséggel mutatja meg a becsületétől megfosztott nőnek az akasztófán kivégzett imádóját, akiért feláldozta magát.

¹ Fessler levele báró Mednyánszky Alajoshoz (Szent-Pétervár, 1828. dec. 5—14). M. N. Múzeum könyvtára: kéziratár, irodalmi levelek.

² V. ö. Bleyer Jakab, Gottsched hazánkban. Budapest, 1909. 21. és 61. ll.

³ Allgemeine Literatur-Zeitung. 1788. III. 789 Allgemeine Deutsche Bibliothek. 87. kötet. 1. d. 214.

⁴ Sidney, ein Trauerspiel in 5 Aufzügen. Név nélkül, Köln, 1788 jelöléssel, de tulajdonképen Boroszlóban jelent meg. Ritka, megvan Boroszló egyetemi könyvtárában.

Ennek a történetnek a fonalán a II. Jakab korabeli Angliának szomorú kormányzati, törvénykezési és egyházi viszonyait ostromozza. Minden csak azért történik, hogy ezeket a lehető legsötétebb színekkel festve lássuk. Cselekvény, jellemek mind ennek a főcélnek vannak alárendelve. Maga a főesemény némileg ismét „Fieskó“-ra emlékeztet, amennyiben Verrina leányának és Gianettinonak esetére utal, mégis a közös mintaképhez, Lessing „Emilia Galotti“-jához kell visszatérni, ha annak magyarázatát keressük, hogy miért használta fel az erőszak-motívumot az ország romlott közállapotainak jellemzésére. Mivel ez az épületes történet a jezsuitákat támadja s általában olyan igazságtalanságokat és olyan egyéneket ostromoz, amelyeket és akiket sokan II. József országaiban felismerni véltek, az exjeszuiták Fesslert pörbe fogatták, mi elől 1788 február 2-án Németországba szökött.

III.

A Schönaich—Carolath hercegeknél.

Áttérés. Történeti regények Wieland s Meissner
modorában. Schiller történeti műveinek hatása.

A hazátlanná vált Fessler előbb Korn könyvkereskedőnél tartózkodott Boroszlóban, majd a Schönaich—Carolath hercegi családhoz került. Eleinte Kuttlauban, a családfő halála után, 1791. febr. 23-tól fogva mint az ifjú herceg gyermekeinek nevelője Carolath-ban élt. Kuttlauban kezdte s itt fejezte be első történeti regényét, a „Marc Aurel“-t, melyet gyors egymásutánban követtek a többiek.

Irodalmi elfoglaltsága mellett is új alkalom kínálkozott a szabadkőművesség terén való működéshez. Ő ugyan később védelmére irt művében¹ azt állította, hogy nem ő kezdeményezte a szabadkőművességnek Carolathban való meghonosítását, de mindenesetre örömmel csatlakozott, mert Varnhagen feljegyzése² szerint nagyon is rabja volt a szabadkőműves „építésnek.“ Carolathban, írja Varnhagen, a páholyba fel akart venni egy idegent anélkül, hogy maga a társaság, ennek szabályai vagy tagjai meglettek volna. A mint e felvételre készült, a herceg meglepte. Fessler épen egy hatalmas papiroslánczot akasztott a nyakába, melyre tintával a legkülönbözőbb misztikus jelek voltak rámásolva. A herceg kérdésére, hogy mi célja van

¹ Actenmäßige Aufschlüsse über den Bund der Evergeten in Schlesien. Herausgegeben von Fessler. Freyberg, 1804.

² Fesslerre vonatkozó darabok a Varnhagen von Ense gyűjteményben. (Berlin, királyi könyvtár. Kézirat.) A birtokában volt Fessler-levelekhez csatolt két följegyzés.

ennek, azt felelte, hogy imponálni akar vele az új tagnak! Hiába nevette ki a herczeg, mégis csak folytatta furcsa előkészületeit.¹

Akárki volt is a kezdeményező, tény az, hogy Fessler és barátai Carolathban Evergetenbund néven titkos társaságot alakítottak. Fessler barátai közül csak egyet nevez meg valódi nevén, von Heldet, a többiek Zerboni, von Leipziger, Contessa². Kevesen voltak, legalább Fessler tudtával, mert ő még 1795 október 14-én, jóval a társaság leleplezése előtt megszüntette az érintkezést von Held pártjával. Ezek ugyanis olyan szervezetet akartak, amely veszedelmesen hasonlított az illuminátusok rendjéhez. Ennek a rendnek, melyet Weishaupt Ádám alapított 1776-ban, politikai célja volt: a reakció elleni küzdelem. 1784-ben ezért rettentő üldözés indult meg tagjai ellen.³ Innen magyarázható, hogy Fessler hallani sem akart többé semmiről, mikor látta, hogy az ő terveit egy békés, az államrendhez alkalmazkodó és tisztán a művelődést szem előtt tartó társaságot illetőleg nem fogadják el, sőt egy a szabadkőművességtől bevalóttan különálló rendet akarnak, amelynek számára a szabadkőművesek is *profánok*. Ez az ellenpárt már köztársaságot is kezdett emlegetni és Fessler elé egykori társát, Martinovicsot állította példaképül. A társaság felfedezésekor őt is váratlanul bebörtönözték, de a porosz király állítólag azzal a mondással bocsátotta szabadon, hogy aki „Marc-Aurel“-t irta, az csak a demokratikus kormányzás híve lehet.

Az uralkodónak igaza volt: lojálisabb alattvalója kevés lehetett, mint Fessler. Nemcsak hogy nem gondolt államfelforgató eszmékre, hanem éppen az időben katolikus vallását is felcserélte az új hazájában uralkodó protestánszal, még pedig a lutheránussal. Az okokat abban adja meg, hogy úgy sem volt már hívő katolikus s így nem akarta továbbra is a papi hatal-

¹ Varnhagen sorait kritikával kell fogadni, mert mint a fentihez csatolt második Fesslerre vonatkozó jegyzete mutatni látszik, tendencia vegyült bele. Itt szösz szerint ezeket írja: „Als der dicke Buchhändler Sander in Berlin völlig verrückt geworden war, traten Fessler und Zacharias Werner eines Morgens bei seiner schönen Frau ein, und ermahnten sie ernstlich, sie möchte doch ihrem verrückten Manne die eheliche Pflicht nicht versagen, den die Gewährung könne sehr zu seiner Heilung beitragen! Die alten Sünder hatten ihre Lust an dieser Vorstellung. Arge Lumpen beide!“

² Rückblicke. Bülau előszava. VI. 1.

³ Schneider: Die Freimaurerei. 181 1.

mat gyakorolni. Ezenkívül izolálva is érezte magát, mivel szívében ellenkező meggyőződéssel névleg mégis katolikus volt s így hallgatagon egyik egyházhoz sem tartozott,¹ amit pedig nem tartott és nem is tarthatott helyesnek. A református Schönaich-Carolath hercegekre is tekintettel volt, akiknél nevelői tisztet töltött be, hogy azonban haszonleséssel vagy hízelgéssel ne vádolhassák, azért nem választotta az ő kálvinista vallásukat.

Mindezek az okok mindenesetre közreműködtek e fontos elhatározáskor, de ha az áttérésnek idejét, mely 1791 július 10-ére esik, összevetjük csakhamar bekövetkezett házasságának időpontjával (1792 január 25), egy elhallgatott, nem csekély jelentőségű indítékot ebben a házasságban kell látnunk. Hozzávehetjük kellemetlen kolostori tapasztalatait, a lutheránusokkal szemben való türelmet, melyre anyja még gyermekkorában oktatta és csekély ellenálló képességét, aminek következtében környezetének megfelelően gyorsan változtatta felfogását. Az az egy bizonyos, hogy lelkében sok maradt az elhagyott katolikus hitből s vallásváltoztatása nem volt valami kényszerítő belső meggyőződés eredménye.

Házassága sem alapult erős érzelmen. Nejéből már az első napokban annyira kiábrándult, hogy nem is élt vele házas életet, noha tíz évig maradtak együtt. A kényszeredett állapotnak 1802-ben vetett válással véget. Saját bevallása szerint e házi bajok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az irodalomnak szentelje idejét.

Ebben az időben Németországban a regényirodalom terén szinte beláthatatlan sora jelent meg az újabb és újabb alkotásoknak, de az értékes ebből könnyen volt külön választható már akkor is. A Fessler fellépésére eső pár évtized regényirodalmi fejlődése, a reá ható irányok különös tekintetbevételével, a következőkben foglalható össze. Wieland regényei még érvényesítették befolyásukat a történeti regényírás terén s mint látni fogjuk, Fesslernek első, tisztán történelmi tárgyú műveire Meissner Ágost közvetítésével ezek hatottak legjelentékenyebben. Wieland e nemű munkáit elsősorban a filozófiai gondolatokkal való túlterheltség jellemzi. „Agathon“-jában pl. a plátói bölcse-

¹ Ez az állapot az áttéréssel sem változott! Későbbi regényeiben eléggé világosan kifejti a „minden egyház fölé emelkedést.“ („Theresia“, „Alonso“)

leten kívül a szofisták tanát és Pythagoras tanításait leljük a cselekvénybe szöve. „Aristipp“-jében alig is van cselekvény, az író érdeklődése tulajdonképpen Sokrates iskolája szétágazó fejlődésének szól. Második jellegzetes sajátossággént csatlakozott ehhez az a szokás, hogy Wieland a maga századának viszonyait, erkölceit, nézeteit, egyéni vallomásait, élettapasztalatát az ókorba is átvitte; igaz, hogy művészi egységbe foglalta ennek jellemző vonásaival. A cselekvénynek szegénysége mellett, leginkább „Agathon“-ban, még egy jellemző tulajdonsága van: a paedagogiai módszer a hős jellemfejlődésének vázolásánál. Meißner sokban követte Wielandot, az ő elveit alkalmazta a történelemből vett hősei életének elmondására, de az ő kezében a módszer elsekélyesedett, mert mesterének a frivolitások közbeszövésére irányuló törekvését túlhajtotta és kevesebbet törődött mind a történelmi hűséggel, mind a filozófiai eszmékkel. Ebből a szempontból Fessler munkássága újra emelkedést jelölt.

Ugyancsak nagy értékbeli különbséget mutatott a Wielandot felváltó Sturm und Drang a regények tekintetében. Itt a történeti regényt a lovagregény törekedett képviselni, melynek kiindulópontját Goethe Götz-drámája képezte. A közönség a lovag- és rablóregények után kapkodott a kalandor- és társadalmi regények mellett. Igen sok író akadt, aki csak a nagytömeg szórakoztatását tűzte ki magának célul és ezt szolgálta minden áron.¹ A hallei „Allgemeine Literatur-Zeitung“ 1805-ben kimutatta, hogy míg még 1769—1771 közt csak 275 regény jelent meg, már 1803-ban egyetlen vásárra 276 darab látott napvilágot,² úgyhogy ekkor már másfélezer számítható három évi időtartamra. Langer közlése szerint³ 1773-tól 1796-ig 6000-nél több ilyen „mű“ íródott s jelent meg Németországban. Schlegel Vilmos Ágost elkeseredetten jegyezte meg 1797-ben: „Hat vagy hét év óta a szent római birodalom minden kritikusa a lovagregények árja elé vetette magát, de a lovagdárdák s kardok tömege mindinkább növekedve szegeződik mellüknek.“ Ezek a nagyrészt vadromantikus történetek a történelmi igazságra nem sokat adó szerzők férczmunkái s inkább

¹ H. Mielke: Der deutsche Roman des 19. Jahrhunderts. 1898³. 78. 1. Aug. Koberstein: Grundriss der Geschichte der deutschen National-literatur. 1856⁴. II 1688 1.

² II. 153.

³ Neu Allgemeine Deutsche Bibliothek. 21. kötet 1. d 190. 1.

a történeti érzék megrontását eredményezték mintsem fejlődését. Fesslerre úgy ezek, mint a Schiller „Räuber“-jei nyomán gombamódra elszaporodott hírhedt rablóregények szerencsére csak elenyésző mértékben hatottak. Ennek oka természetesen komoly történeti tudása, amely arra indította, hogy lassanként még a történeti értekezés tökéletességét is igyekezett utólagos regényben. Ha ebben tévedett is, annyit mégis el kell ismerni, hogy nemcsak a fő-, de a mellékeseményekben is lehetőleg szigorúan ragaszkodott a tényekhez.

Nemcsak Fesslerre, de az egész korra mély benyomást tett az 1795—1796-ban megjelent „Wilhelm Meisters Lehrjahre.“ Goethe hatalmas művét szintén paedagogiai regénynek nevezhetjük. Az itt felvetett nagy kérdésre persze csak kevesen kísérelhették meg a válaszadást: hogyan fejlődik a harmonikus, szabad, művelt ember? Fessler mindenestre közelebbről érintették a közbeszótt „Bekenntnisse einer schönen Seele“ vallásos gondolatai, a titkos társulat szerepeltetése és maga a módszer, amely az élet iskoláját szó szerint véve, legművészbibb mintáját adja a paedagogiai regénynek. Könnyebbnek találta a Goethe műve nyomán haladó romantikus „művészregények“ követését, amelyek vallásos szellemükkel is nagyban hatottak rá. Tieck „Franz Sternbalds Wanderungen“ (1798) című regénye és Novalis „Heinrich von Ofterdingen“-je érdekelték különösen regényírói pályájának második felében. Az elsőben a vallásos tárgyú festőművészet és a katolikus középkor az érdeklődés középpontja, az utóbbiban a költészetre való nevelés áll előttünk a mondai hős főczéljaként, amely szintén a hitbuzgó középkorban, a keresztes hadjáratok idején folyik. Történelmi rajz van itt is, a háttért ez képezi, de ez már egészen más vonásokat tüntet fel, mint amilyenekhez a történeti regény szoktatott. Mély értelmű allegóriák rejlenek az események, a szereplő személyek mögött. Művészeti, vallási, filozófiai eszmék vezetnek a cselekvényt.

A romantikusoknak szorosabb értelemben vett történeti regényeit is jellemzi irányuknak a reális valóság ellen irányuló arisztokratikusan túlfinomult gondolkodás. Ez ugyan a heidelbergi csoport tagjainál fokozatosan csökken, de mégis erősen szembe-
tűnő egy, e téren feltűnő és részben rájuk is ható nagy külföldi írónak gyorsan népszerűvé váló alkotásaival szemben. Érttem

Walter Scott-ot, akinek első regénye „Waverley vagy 60 évvel ezelőtt“ 1814-ben jelent meg névtelenül, amely elővigyázat rögtön feleslegesnek bizonyult, mert a siker óriási volt. A Scott-féle regényben ugyanis nagyon sokféle elemet lehetett a közönség. Volt itt kaland, a valóságnak megfelelő erkölcsrajz, a rémregények nemesebb eszközei sem hiányoztak s mégis igaz történelmi keret egyesítette mindezt.¹ Már a rákövetkező évben német fordítások jelentek meg és 1820–30 között Scott a kedvelt író azon német körökben, melyek a könnyű olvasmányt követték. A történelem minden ága most tárult csak fel valójában a költészet számára abban az értelemben, amelyben a romantikusok óhajtották, de melyben megvalósítani önkényes módszerükkel nem tudták. W. Scott ereje éppen a *couleur locale* megőrzése, ennek jó megfigyelés alapján való visszaadása. Amit leír, azt látta és tudja, hogy háromszáz évvel azelőtt is ilyen volt. Mily különböző ettől a romantikus eljárás — és, mint látni fogjuk, Fessler lassanként egészen ezt veszi fel! Egy példa elég reá: Achim von Arnim három évvel a „Kronenwächter“ megjelenése után felkereste a vidéket, amelyet leírt és a legnagyobb kiábrándulással volt kénytelen megállapítani, hogy ez egyáltalán nem hasonlít az ő leírásához.²

Scottnak éppen ez a jelenben való benállása, akkor is, mikor a multat írja le, volt igen egészséges ellenszere a szentimentális meg álmodozó irányoknak. Realizmusa és festőisége hatott, de lélektani és filozófiai problémák hiánya miatt nem felelt meg teljesen a német szellemnek.³

Fesslerre Scott még nem volt hatással, mert az ő regényírói pályája 1810. felé lezáródik. Noha utolsó regényei legtöbbször a romantikusok nagy befolyást gyakoroltak, mégis egészben véve egy elavult irányt követ. A Scott nyomán beköszöntött élethűséggel és festőiséggel nem versenyezhetett ez. Ami beleerőszakolt filozófia megeléghető munkáiban, az nem pótolhatta a Scott-féle forma hiányait, amire különben is a romantikusok hivatottabbak lettek volna.

Mindennek megállapítása magyarázatát adja annak, hogy

¹ Wilbur L. Cross: The Development of The English Novel 1911. 125. lap.

² Oskar F. Walzel: Deutsche Romantik. Leipzig, 1912. 120. l.

³ Dr. K. Wenger: Histor. Romane deutscher Romantiker. Bern, 1905.

miért nem volt Fessler működésének hatása az 1810-es években a regényírás terén. Egyúttal azonban arra utal, hogy behatóbban megvizsgáljuk az ő módszerét és irodalmi mintáit. A Wieland hatása alatt álló Meissner Ágost Gottlieb „Alcibiades“-e¹ Fessler első történeti regényének, a „Marc-Aurel“-nek² közvetlen mintaképe.

Ez a regény jelenetekre oszlik, akár valami drámai mű, de itt-ott folyamatos elbeszélés tölti ki a hézagokat. Első volt e nemben „Gustav Aldermann. Ein dramatischer Roman“ (Leipzig, 1779), melynek szerzője Hase F.; legtöbbet mégis Meissner tett terjesztése körül.

Persze nemcsak a forma emlékeztet Meissner művére, hanem már a cím is: mindkettő az ókorból veszi tárgyát, ami ismét Meissneren túl Wielandra utal. Wieland „Geschichte des Agathon“-ja, amely 1766-ban jelent meg először, majd átalakítva 1773-ban, — mint már jeleztem — paedagógiai regény. Az ifjú tapasztalatlanossággal élénk lépő hős nevelése szemünk előtt folyik és fejeződik be. Sok személy és esemény csak azért van, hogy Agathon lelki fejlődését minden oldalról bemutassa vagy legalább intelmekkel, tanításokkal szolgáljon. Ez az első lényeges egyezés Fessler és Wieland közt; csak hogy Fessler, épúgy mint Meissner, még alaposabban lát a nevelés kérdéséhez, amennyiben hőst a bölcsőtől a koporsóig kíséri. Fessler és Meissner közt minden külsőségben tökéletes az egyezés, mindketten csaknem pontosan ugyanolyan terjedelemre is szabták művüket, az előszóban pedig Meissnernél lényegileg ugyanazt a gondolatot leljük, mely Fessler előtt lebegett célként: „Tervem az volt . . . hogy bemutassam, mikép cselekedett avagy cselekedhetett egy férfi az élet fontos kérdéseiben, aki Alcibiades jellemével, helyzetével volt megáldva.“ Fessler szóról-szóra ugyanezt hirdette célként. Amint Meissner már öt éves korában valóságos csodagyermekként mutatja be olvasóinak hőst Phidias és Perikles társaságában, úgy Fessler is legzsenyébb korában lépteti föl Marc-Aurel-ját, hogy alaposan meggyőzzön bennünket arról, hogy Marc-Aurel ilyen meg ilyen tanácsok és tanítások következtében csak ezt a fejlőd-

¹ A. G. Meissner: Alcibiades. Leipzig, 1781—88. (négy rész)

² Marc-Aurel. Breslau, 1790—91, három kötet, 1792-ben jelent meg a IV. kötet. 1793^a, 1796^a, 1799^a további kiadások, mind Boroszlóban. Ezenkívül néhány jogtalan utánnyomat

dést vehette. Egy más fontos egyezés ismét Wielanddal kapcsolja össze a munkát: a korabeli eszmék, nézetek áthelyezése az ókorba. Wielandnál pl. Hippias a francia materiálizmus tanait fejtegeti az „Agathon“-ban. Fessler hűen követte, sőt maga figyelmeztetett rá önéletrajzában¹, hogy „Marc-Aurel“-jében a kvádok királya az ő modern politikai és vallási meggyőződéseinek szószólója.

Az irodalmi viszonyok is bizonyítják, hogy Fessler első-sorban Meissner után indult, noha közös mintájuk Wieland volt. Más valamire való történeti regény nem igen akadt éppen ezekben az években német földön mint Meissner műve, amely pár esztendő alatt újabb és újabb kiadásokat ért és amelyet még francziára is lefordítottak. Még ebből a francia kiadásból is rövidesen újabb kiadásra volt szükség és nyomon követte egy holland fordítás. Az „Allgemeine Literatur-Zeitung“² nem tudott betelni dicséretével. Ezen a nagy népszerűségeen kívül talán az is hathatott Fesslerre, hogy Meissner Fessler kartársa volt, amennyiben a prágai egyetemen adott elő.

Fessler előtt ugyan már ekkor egy francia mintakép is állhatott: Jean-Jaques Barthélemy „Anacharsis“-a³ Barthélemy alapos kutatások nyomán különösen Görögország szocziális viszonyairól adott hű képet, de Fessler az ő törekvését nem volt képes egészen megérteni és követni, mint ezt Barthélemy regényéhez írt folytatásában 1797-ben bebizonyította. Barthélemy ugyanis Görögország történetét addig vezette regényében, míg a tizennyolcz éves Nagy Sándor előtérbe lép. Itt a „Bataille de Chéronée“ és „Portrait d' Alexandre“-ral megszakadt a hetedik és utolsó kötet. Fessler „Alexander der Eroberer“ (Berlin, 1797.) és „Der Achäische Bund“ (Berlin, 1798.) kötetekben igyekezett a munkát folytatni, miről a francziák maguk is dicsérettel emlékeztek meg,⁴ de egészben véve nem volt valami szerencsés vállalkozás. Ez az út különben ismét Wielandhoz vezet vissza, mert Barthélemy (1716—1795) is az ő regényeinek hatása alatt írta művét. A külső és belső találkozások itt nem oly számosak

¹ Rückblicke. 155. l.

² 1787. IV. 697. l.

³ Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du 4e siècle avant l'ère vulgaire. Paris, 1788: 4 kötet 1789: 7 kötet.

⁴ L. G. Michaud: Biographie des hommes vivants. III. k. 81. l.

mint Meissner munkájánál s így, noha Fessler egy levelében kiemeli Meissnertől való eltérését,¹ mégis csak ő a legfőbb mintaképe. Ez a védekezés Fessler részéről úgyis csak arra vonatkozik, hogy — szerinte — Meissner történeti regényt irt, ő pedig történetlélektani képet. Ezek csak üres szavak ebben az esetben s Fesslernek egy tévedésével függnek össze a történeti regény fogalmát illetőleg.

Még felmerülhet az a kérdés, hogy miért választotta a szerző épen ezt a római császárt hőséül. Erre részben az adja meg a választ, hogy II. Józsefnek Marcus Aureliusszal való összehasonlítása e korban a levegőben volt és ez a római uralkodó a „jözefinisták állandó requisitumához tartozott.”²

A közönség nem csekély érdeklődéssel fogadta e vaskos, körülbelül 1500 oldalra terjedő regényt, amelyet szerzője bőven ellátott az akkori fogalmak szerint izgalmas epizódokkal, melyek a közbeszótt sok filozófiai gondolatot voltak hivatva könnyíteni. Meséje nemcsak fő- de lehetőleg mellékeseményeiben is hüen követi a történelmet.

A kis Marcus Aurelius, akit nagyatyja a legnagyobb gond- dal szoktat a legszigorúbb igazságszeretetre, jóakarató részvételre, bátorságra és aki mindezekben ki is tűnik, méltó tárgya érdeklődésünknek. Rokonszenvesen kísérjük figyelemmel további sorsát, hogy hogyan kedveli meg Hadrianus császár és mikép nyílik kilátása a trónra. Időközben tanítói bemutatják neki a pogány papok, filozófusok, titkos társulatok törekvéseit: tévedéseit és visszaéléseit. Megismertetik a való élettel, amelyet rövidesen bölcs megértéssel fogad el olyannak, amilyen. A szerelmi csalódásokból is csakhamar kijut a maga része, sőt házassága is boldogtalan. Antoninust követve a trónon még így is sokat kell tanulnia, míg belátja, hogy a népek boldogítása is álom. Több belátás és lemondás szükséges ehhez, mint magasztos eszme. A békés kormányzásra sem marad sok ideje, a háborúk veszik igénybe minden tevékenységét. A keleti tartományokba még társzászárárt Verust küldhette, aki ugysem volt méltó az óriási birodalom ügyeinek intézésére, a germánok ellen saját magának

¹ Carolath-ból 1795. szeptember 7-éről keltezve. A M. N. Múzeum kéziratárában : irodalmi levelezés.

² Nagl und Zeidler : Deutsch—österreichische Literaturgeschichte II. k. 343 l

kell vonulnia. Avidius Cassius lázadása is súlyosbítja a helyzetet. Alighogy újra rendet teremt, ismét a germánok ellen kell vinnie seregét s halálát is a táborban leli.

Tehát Marcus Aurelius élete a bölcsőtől a sirig a tárgy. Az első részekben mintegy paedagogiailag előkészíti hősét a jellemerőt és életbölcseiséget példázó pályafutására. Az egész munkán végig meg is tartja azután Marcus Aurelius a neki tulajdonított jellemvonásokat, amelyekben túlságos szépítés sem mutatkozik, de bizonyos merevség vesz mindinkább erőt alakján. Ennek oka az, hogy a legtöbb esetben nem engedi az író eléggé kiérezni hősének a különböző eseményekben való személyes érdekelttségét, amely minden filozófia mellett is bizonyára meg volt benne. Ahol pedig megkísérli, mint Hypatia iránti első szerelmének elbeszélésekor, ott elrontja a dolgot, mert nincs elég finom lélektani érzéke hozzá. Ez annál nagyobb hiba, mert amúgy is szinpadias benyomást kelt a párbeszédes forma, amelyet csak nagy ritkán vált fel egy-két lapnyi folyamatos elbeszélés. Ennek egy másik rossz következménye is van; az, hogy elbeszélésében ugrásokat is enged meg magának; egész egyszerűen új színhelyet, új dekorációt, új alakokat mutat be minden átmenet nélkül, ami a szétdaraboltságot feltűnően érezhetővé teszi.

Meseszövése kezdetleges módszeren alapul: a fejezeteket a főhős életkorának pontos megjelölésével krónikaszerűen osztja be. Ahol magának a hősnek a sorsa nem nyújt elég érdekes anyagot, ott a birodalom történetével foglalkozik behatóbban, ami természetesen többé-kevésbbé mindig összefüggésbe hozható az uralkodójával. Ennek viszont az az egy jó oldala van, hogy művelődéstörténeti szempontból érdekes képet nyújt sok helyen a római világ akkori állapotáról.

Példaként érdemes épen e művét behatóbban szemügyre venni, a többi hozzá hasonló közül. Mit értett ő tulajdonképpen történetlélektani eljárásón? A történelem szerint Marcus Aurelius a germán harczok után kitört pestis áldozata, Fessler szerint fia, Commodus mérgezte meg. Bizonyítékai erre nem voltak, de épen ebben állott az ő mindent pótló lélektani módszerének előnye, hogy ott bizonyít, ahol a tények homálya miatt nem lehet czáfolni: szerinte Commodus jelleméből következtet, hogy ő tette el láb alól atyját. Már ebből is kivilág-

lik, hogy szerzőnkben a dialektika szólalt meg, mikor azt, amit költői szabadság címén nyíltan tehetett volna, tudományosan hangzó szavak mögé burkolta. Más ilyen hely az, ahol a császár keresztényüldözését úgy magyarázza, hogy ő eredetileg a keresztényeknek kedvező rendeleteket adott ki — ezt újra a „lélektan“ bizonyítja — csak hogy a hivatalnokok és pogány papok éppen az ellenkezőjét hajtották végre. A császár végül is azzal vigasztalódott, hogy a Világakarat követeli így és a keresztényeknek még előnyükre is válik az üldözés!

Nem utolsó csodás eredménye e „lélektani“ módszerének az sem, mikor egy szerény mondatból „hiteles“ képét alkotta meg egy rablókalandnak. A szerző fantáziáját nagyon megragadta e pár szó: „Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit“. Ez elegendő volt ahhoz, hogy a legideálisabb rablóközletsaságot alapítsa meg, melynek tagjai mind derék, becsületes, vitéz, lovagias, szentimentális rablók, akik persze Schiller Ráuberjeivel tartanak rokonságot, sőt még sokkal inkább a rablóregények hőseivel. Kapitányuk oly lelkesen szónokol¹ a szabadságról és becsületről, hogy az egyszerűen a komikummal határos. A legérdekesebb mégis az, hogy a kritikusok nem ezeket a helyeket támadták, sőt azt tanácsolták Fesslernek több ízben (minden újabb regénye megjelenésekor), hogy ne történeti regényt, hanem komoly történeti műveket írjon, mert ehhez van tehetsége. Egyelőre fokozatosan le kellett szoknia az ilyen lélektani módszerekről, ami sikerült is, mint látni fogjuk.

Az persze már említett irodalmi mintái rovására esik, hogy a fogoly kvádkirály, Ariogeses, Spinoza filozófiai gondolatait hirdeti és ezenkívül oly éles szeme van a politikai kérdések bírálatához, hogy a II. József-féle fölvilágosodott abszolutizmus fölötti gyászbeszédet is ő mondhatja el, természetesen kvád hazai viszonyokhoz alkalmazva. Nem egészen érdektelen egy oly ember nézetét megismerni erre vonatkozólag, ki még kevéssel ezelőtt szintén híve volt II. Józsefnek. A halandók millióinak — úgy véli — megelégedést, áldást, boldogságot szerezni álom, mert nemcsak olyan uralkodó kell hozzá, aki ezt a célt tűzte maga elé, hanem olyan nép is, amely akarja a boldogságot, amely a jót megismerje és óhajtsa. Egy olyan nép, amelynek

¹ Marc-Aurel. 1791. III. 340. 1.

zsarnok ül a nyakán, épúgy boldog és boldogtalan mint az, amelynek valóságos atya van a trónon. Az elégedetleneknek nagyobb a száma mindenütt, azok pedig, akik boldogok, sohasem a kormányzónak köszönhetik a boldogságot, hanem mindig saját gondolkozásmódjuknak és a körülmények véletlen találkozásának.¹

E gondolatmenettől nincs messze a vallás és a miszticizmus, mert az önmagára utalt volt szerzetes ismét csak ezektől várhatta a vigaszt. Igaz, hogy látszólag különös úton közeledett hozzá, mikor pantheista világfelfogást hirdetett: csak az őserő létezik, a halál örök élet ebben; ez az erő örök, millió változó formában van, volt és lesz. Az ember tehát része az istenségnek. Mindezen gondolatoknak kiinduló pontja a sztoikus tanokba burkoltan Spinoza tiszta, végtelen szubstanciája. Tőle való az a mondás is, hogy szükségszerűség ennek az őserőnek egyetlen ismert tulajdonsága. Spinoza etikája is kifejezésre jut e parancsban: légy minden ember barátja! Épen Spinoza buzdított Hobbes ellenében egyetértésre és barátságra, mert szerinte az emberi közösségből több jó és hasznos származik mint káros. Hozzáveendő ehhez, amit Fessler Athenagoras-szal mondat a kereszténységről. Aki — úgy véli Athenagoras — a természet örök törvényét elismeri, az Istent is elismeri, mert hiszen Istennek magának e szerint kellene élnie, ha a földre jönne. Minden derék ember tehát öntudatlanul is a Logos tanítványa. Csak az eleusis-i misztériumokba avatott görögök és a zsidók, kik mindig is választott népnek tekintették magukat, hozták a kereszténységbe a felekezeti gyűlölséget. Már ebből látható, hogy sok tekintetben Hamann, Herder s Lessing álláspontja érvényesült vallási meggyőződésében. Ezt hirdette később Fessler theológikus munkájában is. Ami meg spinozizmusát illeti, ebben is egyeztek vele Goethevel együtt a legnagyobb német szellemek, ha más értelemben is. Ő ugyanis épúgy, mint Schleiermacher, a theológiával igyekezett összehozni ezen filozófia lényegét. Később Malebranche gondolatait, melyek úgy sem álltak messze nagy kortársától, Spinozáétól, egyeztette ezekkel; átvett mindent, amit lehetett, a korabeli gondolkodóktól, nem vetette meg Böhme Jakabot sem s így egy olyan rendszert

¹ „Marc-Aurél“ 1791. III. 459. I.

alkotott meg magának, amely nem állt sokban a romantikus iskola írói mögött, csakhogy nála mindig érezhető a volt szerzetes.

Első regényének kritikája eléggé kedvező volt,¹ ami bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a közönség oly nagy érdeklődéssel olvasta. Olvasói közé különben állítólag maga a porosz király is tartozott, ami a szerzőnek javára vált, mikor titkos társaság alapításával vádolva fogságba került.

A titkos társaságok magában a regényben is szerepelnek. Fessler itt sietett mindenféle ókori rendet, amely csak némileg hasonlított is a szabadkőművességhez, bemutatni és kinővéseiket, hibáikat nevetségessé tenni. Természetesen félreismerhetetlen módon a korabeli visszaéléseket gáncsolta ezzel. Az első kötet második könyvében² fellépteti Pythagoras tanítványait. Nagy titkokkal, hangzatos szavakkal kérkednek, míg kitűnik, hogy saját maguk sem értik azt, amit mondanak. Secundus fontoskodó arccal jelenti ki: „Amit négynek tartasz, az tíz, az egy tökéletes háromszög, amelyre esküszünk.“³ Egy szimbolumot mindig a másikkal magyaráz, míg kitűnik, hogy a „függöny mögött“ (a beavatottak: ezoterikusok vagy matematikusok helyén) csupa megcsalt csaló van. Leír egy szellemidéző jelenetet is, amelylyel egy új, tulságosan józanul gondolkodó tagot akar-nak lábáról levenni. Az illető kívánságára egy feketével bevont teremben mennydörgés, villámlás, viharzúgás közt megjelenik Sokrates szelleme. Természetesen akad egy a szemlélők közt, ki az egész szemfényvesztést minden komplikált fogásával leleplezi. A végkövetkeztetést Polemon következőképen vonja le az összes titkos társaságokat illetőleg: „Bizonyos rendszerek összessége ezek a társulások az emberi értelem lenyűgözésére, a józan ész elnyomására. Arra törekednek, hogy az emberiségre nézve üdvös igazságokat elhomályosítsanak, az alapos tudást háttérbe szorítva, tudatlanságot, tévhitet, babonát, a csodás utáni vágyat s álmodozást terjeszszenek.“

¹ Allgemeine Literatur-Zeitung. 1791. I 683 l. és Allgemeine Deutsche Bibliothek. 104. 179. l.

² I 164. l. — és 211. l.

³ Így játszott a számokkal a 18. századi szabadkőművesség is, amelyben sok volt a pythagorasi tanokból (Schneider: Die Freimaurerei 127. l.) Hippel is kigúnyolja ezt regényében: Kreuz und Querzüge des Ritters A bis Z. (1793).

További történeti regényei egyelőre az elsőnek képére és hasonlatosságára irattak. Ide tartozik mindenekelőtt „Aristides und Themistokles.”¹ Első művénél rövidebbre fogva gyorsabb menetű, de sok száraz moralizálással van megterhelve. Helyesen jegyezte meg az „Allgemeine Literatur-Zeitung” kritikusa, hogy a szerző világosan gondolkozó fő, jó megfigyelő, de a költői alakítás nem kenyere.² Maga az a gondolat, hogy két főhőst állított be, nem volt szerencsés. Alkalmat adott ugyan ellentétek kiemelésére, de nem tudta az eseményeket egy bizonyos központra vonatkoztatni.³ Feltűnően hasonlít ezenkívül Themistoklesének jellemfejlődése Meissner Alcibiadesének fejlődéséhez. Mindketten elbizakodott ifjak, férfikorukban bármily eszközzel törnek a célra, míg Perzsiába menekülésük után megszólal lelkükben a hazaszeretet és igazi vértanúkként halnak meg. Ez az egyezés sok finomabb vonásra is kiterjed, de Fessler műve egyben előnyére üt el mintájától: nincs meg az a frivolitás és sokszor nagyon is koczkáztatott képek sora, amelyeket Meissner Wielandot utánózva, de lehetőleg még túlhajtva az ő módszerét, alkalmazott. Elég megemlíteni Meissnernél (II. köt.) azon jelenetet, ahol a hős fürdőjében lepi meg a szép Gliceriont, vagy (I. köt.) azokat a helyeket, ahol természetellenes férfiszerelemről van szó.

Az eltérésnek legfőbb oka az, hogy Fessler nagyobb történeti tudással fogott feladatához és így az ilyen eszközökre nem szorult rá, hogy velük keltsen érdeklődést. Módszere is az volt, hogy a történelemből egy olyan személyiséget választott, akit nem kellett idealizálni, hogy méltó hősként szolgálhasson. Egyszerűen feldolgozta a róla rendelkezésre álló adatokat és csak ott fordult a fantáziához, ahol az előadás élénkítéséről volt szó. Ha a bizonyítékok nem voltak elégségesek mindenpontra vonatkozólag, akkor a maga sajátos lélektani módszerével döntött, lehetőleg persze hőse javára. Megtette ezt itt Aristides érdekében, ami jellemének következetes rajzához szükséges is volt, de vetélytársáért nem kevésbé. Ez utóbbi eljárás kissé problematikusá tette Themistocles lelkifejlődésének rajzát,

¹ 2 kötet. Berlin, 1792. Breslau, 1806. Carlsruhe, 1809. Berlin, 1819. Magyarra fordította Vizer János, Pest, 1845–46.

² Allgemeine Literatur-Zeitung. 1793. II. 124. 1.

³ K. H. Jördens: Lexikon deutscher Dichter und Prosaisten. Leipzig 1806 I. kötet 509. 1.

mert nincs eléggé motiválva, hogy a célhoz vezető eszközök megválasztásában nem nagyon lelkiismeretes ifjú hogyan válik mégis derék hazafivá. A regény érdekességét így nem is az képezi, hogy mikép van kifejtve a két hős jellemfejlődése, hanem a magában véve is érdekkeltő anyag, amely a perzsák elleni hősiességek foglalta magában.

Legközelebbi művénél magyar történelmi ismereteit használta föl Fessler. Ebben a „Mathias Corvinus, König der Ungarn und Grossherzog von Schlesien“¹ című regényben még az öreg Hunyadi János jelleme emlékeztet az előbbi ókori hősökre, fiai már a lovagvilág képzelte légkörében élnek. De milyen világ ez! Csel, szöktetés, földalatti folyosók, árulás, kísértetjárás, melyről persze a fölvilágosodott szerző rögtön bejelenti, hogy csalás! Ilyen elkoptatott fogások vannak hivatva a magyar renaissance-ot megelőző éveket jellemezni. Amint azután szerzőnk szerencsésen trónra juttatta hőseit, lehető szárazon tolmácsolja forrásműveinek anyagát. Ezeket az előszóban is megnevezi; Schwandtner, Bonfini, Pray, Palma neveivel találkozunk. A német kritika rögtön figyelmeztette, hogy ha így folytatja írói működését, neve nem igen fog az utókorra maradni.²

Hazánkban e regény mégis nagy olvasottságnak örvendett. Persze nem mint költői művet kedvelték, hanem íróinknak bő forrásul szolgált, épúgy mint későbbi történeti munkája. Hogy csak azokat a magyar írókat említsük, kik e regényt használták föl, Kisfaludy Sándorral kezdetjük a sort, aki egész párbeszédek vett át Hunyadi János című darabjába.³ Kisfaludy Károly is ismerte és használta ezt a regényt „Szilágyi Mihály szabadulása“-ban.⁴ Hugó Károly „Egy magyar király“-ában többek

¹ Mathias Corvinus etc. 2 köt. Breslau, 1793 – 94; 1796²; 1806³; Carlsruhe, 1809⁴ és a Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn III. és IV. kötetként Breslau, 1808⁴. Magyarra fordította Mihálkovics József, Pest, 1813. Erről a fordításról írta Kazinczy Csehinek (1804. május 20., Váczy János kiadása III k 193. l.): „Ha ez a fordítás világot láthatand igen nagy hasznót fog tenni. Mert nem tudom, mi ébreszthetné fel jobban a Magyarokat, mint a Hunyadiak' századgya.“

² Neue Allgemeine Deutsche Bibliothek. 25 k (1796) 266 l.

³ Angyal Dávid: Kisfaludi Kisfaludy Sándor minden munkái — 1892.⁴ IV. k. 496 l.

⁴ Dr. Vizsota Gyula, Fessler hatása Kisfaludy Károlyra Irodalomtörténeti Közlemények. 1900. 31, 165, 437 l. — Egyéb Fessler hatásokra vonatkozólag l. ugyanítt Zlinszky Aladár: Arany balladaforrásai (133. 134 és

közt Szilágyi és Mátyás kibékülését adta teljesen Fessler regénye nyomán. Egészen úgy van leírva a királynak Hunyady Lászlótól való fogadtatása Vörösmarty drámájában, a „Czillei és Hunyadiak“-ban.

Fessler csakhamar még egy magyar tárgyú regényt irt (legalább is így, magyarnak, fogta föl magyar fordítója, aki Attilában népünk első vezérét látta) „Attila, König der Hunnen“ czímen.¹ A szerző itt már némileg megváltoztatta Meissnertől tanult módszerét, a párbeszédese formát elejtette. Még inkább igyekezett most már művének tudományos szint kölcsönözni, csakhogy egyelőre még mindig nem adta föl ismert „történetlélektani“ próbálkozásait. Bevezetesként néhány híresebb írónak Attiláról irt véleményét gyűjtötte egybe és egész komolysággal készült az „ő módszerével“ megczáfolni őket. Hogy ez mennyire nem sikerült, azt részben maga ismerte el, mikor egy későbbi (1808-iki) kiadásban egyes részleteket, amelyek a kis királyfi neveltetésére vonatkoztak, egyszerűen elhagyott. Ez a rész még regényben sem állja meg a helyét, annyira általánosságban tartott elmélet, hogy legföljebb csak az tűnik ki belőle, hogy a szerző Kant és Fichte iratait forgathatta az írás alkalmával, annyit emlegeti Attila énképletét. Ehhez járul, hogy Attilát minden vád ellen elkeseredetten védeni igyekszik és a legideálisabb hőssé teszi. Valóságos dicsőítő költemény — írta róla a kritika.² Fessler maga büszkén nézett művére s a bevezetés egy jegyzetében így ír: „Wenn der höchste Zweck aller

135 138 l.) Irodalomtörténeti Közlemények. 1897. (162.), 1902. (267.) 1911. (67.). — Vértessy Jenő: A magyar romantikus dráma (1837–1850). Budapest, 1913. (44–45. 88. 113. 137. 157. 185. 216. l.). — Bayer József: A magyar drámai irodalom története. Budapest 1897. (I. k. 282. 301. 465. 477. l.) — L.: Jósika M. „A csehek Magyarországon“, és „II. Rákóczi Ferencz“ jegyzeteit. — Az osztrák irodalomra is hatott l. pl.; J. Schreivogels Tagebücher. 1810–23. (Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte.) 2. köt. 234. l. és Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről. 1912. 179. lap)

¹ Attila, König der Hunnen. Breslau, 1794; Augsburg, 1803^a; 1806^a; Carlsruhe 1809^b; Megjelent a Gemälde aus den alten Zeiten der Ungarn I. kötetként is: Breslau, 1808^c. Magyar fordítása: Attila, vagyis a régi magyarok első vezérének dicsőséges viselt dolgai. Fordította egy hazáját szerető magyar. Pest, 1811. (Jankovich K. szerint a fordító Okolitsáni. V. ő. Szinnyei: Magyar Írók. III. 434. l.)

² Allgemeine Literatur-Zeitung. 1795. II. 433.

Menschengeschichte darin besteht, dass sie dem Plane der höchsten Vernunft in Absicht auf das menschliche Geschlecht und seiner Ausbildung, welchen die teleologische Urteilkraft a priori vorzeichnet, in Tatsachen a posteriori nachspürt, oder auch darin, dass sie das, von der Metaphysik gegebene charakteristische Merkmal der Menschheit empyrisch zu erkennen gibt, nähert sich die historisch psychologische Darstellung merkwürdiger menschlicher Individuen diesem höchsten Zwecke in dem Verhältnisse, in welchem sich die Meisten der sogenannten rein historischen Kompositionen von demselben entfernen.“

Tehát írónk épen azt a munkát becsülte legtöbbször a történetírásban, amely metafizikai magasabb szempontok alá rendelte az eseményeket. Itt fölmerülhet a kérdés, hogy miből merítette a biztonságot, amelylyel ezt a nézetet hosszú ideig védelmezte. Mindenekelőtt történetfilozófiai gondolatok vezették, amelyekről még szó lesz. Szerinte pl. Attila hatalmas, nagy személyiség, az örök Akarat végrehajtója, Isten ostora. Az ő népe a gótokkal és a vandálokkal együtt arra volt rendelve, hogy a világ szinpadját megtisztítsa egy egészségesebb, erősebb faj számára. Attila pl. ennek a szerepnek tudatára is ébredt s ezért volt a rómaiak elkeseredett ellensége.

Volt egy más ok is, amely Fesslert ebben a felfogásban való kitartásra buzdította. Abban a tévedésben volt, hogy Schiller, kit nagy tiszteletben tartott, hozzá hasonlóan járt el történeti munkáiban. Ez világosan kitűnik egy kis vitázó cikkéből, melyet „Bemerkungen über die Rezension von Attila“ czimen az „Allgemeine Literatur-Zeitung“-ba írt¹. Itt néhány adatát védi s bizonyosággal a „Scriptores Historiae Bizantinae“-t hozza fel, majd így folytatja: „Ugyan mutassanak nekem csak egyetlenegy történetíró, aki az említett belső indítékokat máshonnan veszi vagy vehette mint a hősről és annak jelleméről alkotott ideáljából. Schiller Gusztáv Adolfja a neki tulajdonított maximákkal és indítékokkal még mindig ugyanaz az igazi Gusztáv Adolf? Lehetséges-e azt bizonyítani, hogy a harminczéves háború hőse épen csak így és nem másként gondolkozott, épen csak ilyen maximáktól vezettette magát, amint Schiller szerint gondolkodik és határoz?“ Végül is ezt a következtetést vonja le: egy ember

¹ Allgemeine Literatur-Zeitung. 1795. III. kötet. Intelligenzblatt. 81. szám. 646 l.

jelleméről való képzeink mind eszményképek, amelyek képzelő tehetségünknek az adatokhoz való viszonya szerint az illető igazi jellemének többé-kevésbbé megfelelnek.

Ebből világossá vált, hogy Fessler mi vezette félre. Nem mindenben tévedett persze, amit Schiller történelmi munkáira vonatkozólag mondott, csak hogy nem ismerte föl észrevételeinek jelentőségét. Schiller szemében a történelem mozgató erői az erős akarattal rendelkező személyek. Tetteikből sokszor belső lényükre is igyekezett visszakövetkeztetni. A „Geschichte des Abfalls der vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung“ bevezető áttekintése „még egészen a „Carlos“ költőjének érzéséből, Watson olvasásának lelkesítő benyomása alatt íródott.“¹ A szabadságharcz idealizálva van, Fülöp király zsarnok képében jelenik meg. A harminczéves háború történetében minden fény a két főhősre esik, minden figyelmet ők tartanak lekötve. Gusztáv Adolf, a svédkirály, fenkölt gondolkodású hős, Wallenstein hatalmas, csodálatraméltó gonosztevő. Schiller nem is szánta eredetileg e művet szigorúan tudományos munkának, hanem hogy hölgyközönségnek, nagyobb olvasókörnek élénk színű, a figyelmet lebilincselő olvasmányt nyújtson.² A hősök beszédeket mondanak, amelyek természetesen nem lehetnek szósz szerint hitelesek. Szóval kísérlet volt ez arra, hogy a történelmet művészileg élénkítve adja elő, ami arra vezetett, hogy a tudományos pontosság és hűség, ha csak külsőségekben is, itt-ott meg volt sértve. Meg kell gondolni, hogy a német történetírás „akkor még oly ponton állott, amelyen csak a tudóst érdekelhette.“³ Schiller érdeme éppen az volt, hogy elsőnek tudott művészi előadást történeti hűséggel egyesíteni. Fesslernek ebből nem volt szabad azt következtetnie, hogy a maga regényes, Wieland-Meissner-től örökölt módszere kis átalakítással megállhat Schillere mellett. Az egész kérdés csak akörül forgott, hogy neki nem volt meg az a tehetsége, hogy nagyobb koncepcziójú, igazán költői jellemzést teremtsen lélektani úton, mert akkor, ha nem is a német történetírást, de mindenesetre a német történeti regényt tudta volna forrásismeretével új utakra vinni. Schillert pedig azért sem méltányolhatta

¹ K. Berger: Schiller. 1909 II. 89.

² U. a. 107. l.

³ Goedeke a Cotta-féle Schiller-kiadás bevezetésében. IX. 7.

kellően, mert benne az a finom érzék, az az intuíció hiányzott, melylyel beleélhette volna magát egy nagy korba, átérezve annak szép, rendkívüli vonásait; ő mindenütt, mindenre a saját, más területekről hozott nézeteit, felfogását erőszakolta. Erre vonatkozott Tieck gúnyolódása a „Zerbino“-ban, ahol a herczeg a szimbolikus molnármesterség iránt érdeklődik:¹

„Zerbino: Wer ist denn jener mit dem klugen Blick?

Müller: Der Mann ist für uns all' ein grosses Glück,

Es gibt der Kerls, unbändig wie die Tollen,

Die mit Gewalt nicht in den Mehlsack wollen,

So könnt Ihr Alexandern Euch nicht denken,

Wir mussten Attila'n den Kopf verrenken,

Themistokles kam in den Kasten ein,

Am Leib zerschlagen, mit gebrochnem Bein;

Wenn derlei Volk sich ungeberdig stellt,

Dass alle wir sie nicht bezwingen können,

Ist kein Mann so geschickt auf weiter Welt,

Sie festzubinden und zu fesseln schnell:

Weshalb wir ihn auch nur den Fessler nennen.

Der Fessler: Ja ich bezwinge sie so ziemlich, wenn ich einen solchen Welteroberer in etlichen Bänden eingefasst habe, so ist er so matt, dass man gar kein Leben mehr in ihm verspürt.“

Ebben a találó szatirában benne van minden, a mit Fessler főhibájáról mondani lehet. Azt persze hozzá kell tennünk, hogy Tieck Fesslernek e nagy „erőszakosságát“, ha szellemesen is, de jelentékenyen túlozta.

¹ Prinz Zerbino oder die Reise nach dem guten Geschmacke. Cotta-féle Tieck-kiadás. III. k. 132–133. l.

IV.

Berlinben és Kleinwallban.

A Royal York szabadkőművespáholy újjászervezése.
Az „Eunomia“. Schelling történetfilozófiájának hatása.
Herder és az „Ansichten von Religion und Kirchentum.“

Fessler Carolathban „Atila“-jának befejezése után már említett „Alexander“-jébe fogott, amelylyel Barthélemy művét akarta folytatni. Ezt itt azonban nem fejezhette be, mert a herczeg föloszlatta udvartartását s így Fesslert is elbocsátotta. Ez Berlinbe jött 1796 májusában. Első dolgai közé tartozott a Royal York szabadkőműves páholyba lépni (1796. jún. 2) és egy más jellegű társaságot is alapítani: „Gesellschaft der Freunde der Humanität“¹; sőt egy nevelőintézet fölállításával is megpróbálkozott, ami anyagi bukásba sodorta. Ezekben az években Böttigerhez intézet levelei² tanúsága szerint állandóan küzdött a megélhetés gondjaival, noha a keletporoszországi pénzügyi osztálynál és a Voss-féle könyvkereskedésben is foglalkozáshoz jutott.³ Böven ráért mégis arra, hogy a szabadkőművességgel újra a legbuzgóbban foglalkozzék, mint ez épen ezen levelekből is kitűnik, mivel Böttiger maga is szabadkőműves volt. E téren való tevékenysége oly nagyarányú, hogy röviden meg kell róla

¹ Ez talán az az olvasóköri, melyről Herz Henrietta is megemlékszik és amelyben művészek, államférfiak, tudósok s irodalommal foglalkozó hölgyek találkoztak. (V. ö. Jugenderinnerungen von Henriette Herz. Mittheilungen aus dem Litteraturarchive in Berlin. 1896. 183. 1.)

² Briefe an C. A. Böttiger. Kézirat. Drezdai királyi könyvtár: Böttigers Nachlass. 48 köt. (Böttiger hagyatékára Thienemann Tivadar dr. úr tett figyelmessé.)

³ Böttigerhez intézett levél: Berlin 1799. január 22. U. o.

emlékezni s egyszersmind azt a kérdést tisztázni, hogy Fichtének milyen szerep jutott e munkákban, mert több helyen (így az Allgemeine Deutsche Biographie megfelelő cikkében is) tévesen arról van szó, hogy a berlini „Royal York“-páholy újjászervezését Fessler Fichtével együtt végezte.

A XVIII. századi német szabadkőművességről szólva említettük nagy elterjedtségét, az ennek következtében támadt zavarokat és visszaéléseket. A berlini „Royal York“-páholy története Fessler belépéséig egyik legklaszikusabb példája az akkori fejtelenségnek. Tulajdonképen 1760-ban alakult, francziák egyesültek benne külön társasággá s francia volt a nyelv még a XVIII. század végén is. Eredeti neve „Loge de l'amitié aux trois colombes“ volt s 1765-ben vette fel új nevét annak emlékére, hogy ekkor egy York herceg lépett tagjai sorába.¹ Nem volt azonban kellően kidolgozott szertartáskönyvük, az egész szervezet különböző rendszerek töredékeiből volt összetákolva, szóval szabadkőművesek voltak anélkül, hogy tulajdonképen tisztában lettek volna, hogy mi értendő e fogalmon. Az alapítás nem történt szabályosan s így az angol nagypáholy nem segített rajtuk zavarukban. Fessler rögtön tisztában volt a helyzettel és elhatározta, hogy a különböző magas fokokban dolgozó társaságot, mely pedig eredetileg jánosrendű² páholy volt, lassanként fogja visszavezetni ehhez az eredeti, tisztább szervezethez. Egyelőre hagyott ugyan magas fokokat, de ezeknek tárgyát a szabadkőművesség igazi történetébe való fokozatos bevezetés képezte (Erkenntnisstufen). Még egy fontos újítást hozott létre, amelylyel a páholy létét mentette meg. Még az ő belépése előtt ugyanis jogtalanul ú. n. leány-páholyokat alapítottak. Ezért ő most négy jánosrendű páholyra bontotta a Royal Yorkot, hogy így szabályos anya-páholylyá legyen. Emiatt ugyan az országos nagypáholylyal keveredett ellenségeskedésbe, de a király elismerte a Royal Yorkot is szabályszerű nagypáholynak. Ez fontos volt, mert ugyanabban az 1798. okt. 20-án kelt rendeletben minden egyéb szabadkőműves társulást betiltott s csak az országos nagypáholy,

¹ W. Keller, Geschichte der Freimaurerei in Deutschland. Giessen, 1859. 106 - 107. l.

² A jánosrend az egyszerűbb hármaskokú beosztást követi (tanoncz, legény, mester). L. Mozaik, Szabadkőművesi jelzések magyarázatai. Budapest, 1875.

a nagy nemzeti anyapáholy és a Royal York maradt fenn a hozzátartozó páholyokkal.¹

Fichte, a híres filozófus, tagja volt ugyan rövid ideig a Royal Yorknak,² de Fesslerrel nem igen értettek egyet s így csakhamar el is maradt (A „Sämmtliche Schriften über Freymaurerey“³-ben ő az F . . e-vel jelzett testvér.) Fichte jóval később⁴ is lépett a páholy tagjai közé mint Fessler s már ennél fogva sem bízhatták meg őket együttesen az újjászervezéssel. Az összes jelzett újításokat Fessler létesítette, aki azon is fáradozott, hogy a hamburgi és hannoveri angol páholyokkal olyan egyezséget hozzon létre, amely a szabadkőművesség ősi nemes egyszerűségét tűzte maga elé célul.

Időközben azonban saját társaságában annyi ellensége támadt, hogy minden úton-módon kibuktatására törek. Feleletül 1802. szept. 5-én minden páholyból kilépett. Fesslernek a szabadkőműves kérdésekben elfoglalt álláspontja Lessing szellemének jegyében született meg. Erre vall az a körülmény, hogy szabadkőműves irataiban többször utal az „Ernst und Falk“⁵-ra. Lessingnek ez a szabadkőművességre vonatkozó dialogussorozata a legjózanabb elveket hirdeti és Fesslerre olyan nagy benyomást tett, hogy nála is, épúgy mint Lessingnél, az a gondolat vert gyökeret, hogy a theologiai felvilágosodás bizonyos párhuzamba állítható a szabadkőműves felvilágosodással. Lessing „Náthán“-jában a három kinyilatkoztatott vallás képviselői egy láthatatlan egyház alkotására nyújtják jobbukat, olyan emberek

¹ Fessler's sämmtliche Schriften über Freymaurerey. Wirklich als Manuscript für Brüder. I: Freyberg, 1801. 1805³ II: Dresden 1804. III: Freyberg, 1807. A hozzávaló kulcs (kizárólag szabadkőműveseknek) Nickel testvér magánkönyvtárában, Perleberg.

² Fessler levele Böttigerhez (Berlin, 1800. május 3-i kelettel): „Fichte ist von unserer Tochterloge Pythagoras zum flammenden Stern mit einhälligen Stimmen affilirt worden. Einem Sonntag um den anderen hält er für Brüder von 12 bis 1 Uhr Mittags eine Maurerische Vorlesung Sein Auditorium ist zahlreich. Seine Vorlesungen wirklich interessant . . .“ (Kézirat. Drezdai kir. könyvtár: Böttigers's Nachlass 48. köt.)

³ L. itt I. k. 319—339. I. XIV. fejezet: Meine maurerische Verbindung mit den Bn. Bn. F . . e und F × × r. (Napló alapján)

⁴ L. fönti 2. jegyzetet.

⁵ Ernst und Falk. Több párbeszédből álló sorozat, az első három 1777-ből. Lessing két különböző dolgozatot irt e czímen, amelyek közül a második teljesebb.

egyesítése itt a cél, akik a nemzetiség és a nemzeti vallás válaszfalait bizonyos nemes értelemben ledöntötték. Az „Ernst und Falk“ ezzel párhuzamosan az állami rend hiányait akarja idővel pótolva látni, egy az összes szabadkőműveseket egyesítő nagy, láthatatlan, szellemi páholyban, hol a tiszta humanitás uralkodik. Nincsenek tehát politikai célok, mert — írja Lessing — nem az állami berendezkedés elkerülhetetlen rossz oldalai ellen irányulnak e törekvések. Minden berendezkedésnél vannak ilyenek, ezek azonban a szabadkőművest mint ilyet nem érdeklik. Fessler is állandóan ezt az elvet hangoztatta és a páholyok feladatát főleg abban látta, hogy tagjaiknak olyan műveltséget nyújtsanak, amely különben kellő irányítás hiányában elérhetetlen volna számukra. Falk szavai szerint a páholy úgy viszonylik a szabadkőművességhez, mint az egyház a valláshoz. Fessler fölkapta ezt a gondolatot is: a szabadkőművesség és a szabadkőműves társaságok közt az a különbség, mint a vallás és az egyház közt. Ennek a mondatnak hatása az is, hogy a szabadkőműves eszmék történetében kimutatni igyekezett, hogy a közös, ősi mag magával a vallással is összefügg. Mindeme meggondolások nyomai azután meglátszottak későbbi regényein, amelyekben több esetben vallásos misztikus hőst mutatott be, valamint az „Ansichten von Religion und Kirchenthum“, című művén is.

Ép úgy mint a szabadkőművesség szolgálatában, nem volt szerencsés a szerkesztői pályán sem. Rambach Frigyes-sel szövetekezett 1798 végén a „Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks“ vezetésére.¹ Munkaköre nem volt valami jelentékeny, és Böttigerhez intézett leveleiben panasz-kodik is, hogy minden nélküle történik. Bernhardi Ágost Ferdinánd „embertelen“ kritikái nem tetszettek neki, hisz ő mostanában a barátságot dicsőítette Plato és Plotinus nyomán.² 1801-től fogva külön is váltak s Fessler most az „Eunomia“ cz. folyóirat öt évfolyamát adta ki.³ Ez történelmi és filozófiai értekezéseket, a legújabb szépirodalmi híreket s bírálatokat, azaz

¹ L erre vonatkozólag még: R. Haym, Die Romantische Schule. Berlin, 1906. 752. 1.

² Briefwechsel des Serapion und der Amphikleia. Berlinisches Archiv der Zeit. 1797. 174. 212. 1

³ 1801-ben Rhode J. G., 1802-től Fischer K. társszerkesztői.

inkább ismertetéseket hozott „Omnibus aequa“ jelige alatt. Csodálatosképen épen a nagy békebarát Fessler támadt neki erős gúnynyal Schlegel Frigyesnek és követőinek a második évfolyam „Zeichen der Zeit“ cikksorozatában, sőt már 1801-ben a századforduló alkalmából irt soraiban is őt választotta célpontul.¹

A támadás Eunomia és Athenae párbeszédébe van öltöztetve. Athenae szavaira: „Lasst die Religion frei, und es wird eine neue Menschheit beginnen,“² azt feleli Eunomia, hogy a fogalomzavarnak kell véget vetni, a művészetlázból és a költői örületből kigyógyulni, a vallás már szabad, új emberiség váltotta fel a régit jó ideje. Nem akar továbbá hallani a művészet külön vallásáról s még kevésbbé a vallás nagy újjászületéséről. Félti ezt a „czéhkényszer“-től, ha a művészek egységes „vallás“-t fogadnának el, ha pedig külön-külön más-más meggyőződést teremtenek, káosz származik. Ugyancsak Schlegel Frigyesnek szólt „Das neue Credo.“³ Ez azzal kezdődik, hogy mint „höherer Mensch“ hiszem és vallom, hogy a vallás és erkölcs csak másoknak való. Hiszek azonban a hatalmas háromságban, melyet a humanitás, amilyenek én azt hiszem, az egoizmussal hozott létre. Ez a nagyhatalmú háromság bennem mint isteni arrogancia, isteni gorombaság és isteni szemtelenség nyilvánul.

Mint azonban egyéb cikkei, későbbi művei és levelei is bizonyítják, ez az ellenszenv csak Schlegel Frigyesre és ennek tulzó híveire vonatkozott. Ezeket iparkodott megtámadni és nevetségessé tenni egy regényében is, „Benedikt“-ben. A romantikus iskolával, ha e kifejezést nagy általánosságban vesszük, rokonszenvezett. Különösen Novalis volt kedvelt költője, de sok más romantikus hatást is átvett és védte a „valódi romantikusokat.“ Hogy kiket értett ez alatt, az további műveiből önmagától kitünik.

¹ Ez a cikk újból nyomtatva a Deutsche Literaturdenkmale 91—104. számában (Die deutschen Säkulardichtungen an der Wende des 18. u. 19. Jahrhunderts) jelent meg jegyzetekkel kísérvé (460 l.). Eredetileg: Eunomia. 1801. 1. kötet. 77—81. l.: „Das neue Jahrhundert. Prophetische Ideen.“

² J Minor: Fr. Schlegel 1794—1802 Seine prosaischen Jugendschriften, Wien, 1906², II 289, Ideen. No 7.

³ Teljes czímén: „Das neue Credo, oder der Glaube, wie ihn der Geist der Zeit offenbart, und wie ihn jetzt der höhere Mensch und der aufgeklärte Weltbürger haben, festhalten und aufs eifrigste verbreiten soll“ Eunomia. 1802. 1. kötet. 234. l.

Fessler életében több nevezetes változás állt be ezekben az években. További írói fejlődésére kiható mindenekelőtt egy hosszabb utazása volt, melyet 1798—99-ben tett. Az akkori Németország sok nevezetes férfiával hozta össze ez az út.¹ Hogy csak a legnevesebb írókat és filozófusokat említsem : Klopstock, Gleim, Wieland, Böttiger, Jean Paul, Herder, Schelling, Schlegel Ágost Vilmos, Tieck társaságában fordult meg. Goethe nem fogadta,² de kárpótolta ezért is Herder, akinél tett látogatása volt rá a legmélyebb hatással. Mind olyan kérdésekről tárgyalt vele, amelyek őt elsősorban érdekelték: vallás, kereszténység, egyház és Kant filozófiája voltak a főtémák, amint az erre vonatkozó följegyzésből kitűnik. A könnyen befolyásolható Fessler rögtön sutba dobta a „Vernunftreligion“-t, amely nála ideig-óráig háttérbe szorította volt Spinozát. Persze, ebben az esetben könnyű volt a befolyásolás, Kant az ő miszticizmusban nevelkedett lelkét nem elégítette ki.

Más változás is hozzájárult, hogy saját szavai szerint, az ész hideg birodalmából az értelem világába menjen át: válása és második házassága Wegeli Karolina Máriával (1802. november 22-én). Ez a lépése szerencsésebb volt mint első választása, de csakhamar új kötelességeket rótt rá: szaporodó családjáról kellett hathatósabban gondoskodnia. Ezért telepedett meg 1803-ban Berlinen kívül, Kleinwallban, ahol kisebb birtokot vásárolt. A fővárosba mégis gyakran berándult, mert Schrötter miniszter a kelet- és délporoszországi egyházügyek ügyvivőjévé nevezte ki, amiért 600 tallér fizetést húzott.³

Regényírói tevékenysége egyelőre az „Alexander der Eroberer“ és „Der Achäische Bund“⁴ megírására szorítkozott. Barthélemy modorát kellett volna itt követnie, mert az ő görög tárgyú művét folytatta, de nem sok különbséget találni előző történeti regényei és ezek között. Általában minden szigorúan vett történeti regényére vonatkozólag megállapítható, hogy lénye-

¹ Rückblicke 199. l. A megemlékezés különben feltűnően szűkszavú.

² Goethe épen a „Die Schwestern von Lesbos“ olvastatásával volt elfoglalva.

³ Morgenblatt 1807. (605. l.) 1808. (802. l.)

⁴ Fortsetzung der in Anacharsis Reise enthaltenen Geschichte von Alt-Griechenland. Alexander der Eroberer. Berlin, 1797. Der Achäische Bund. 1798 Második kiadás: 1800.

gileg a Wieland-féle fokozaton állnak mindvégig, helyesebben az ő nyomán haladó Meissner példája maradt az irányadó. Barthélemyt is elnyomta. Meissner hagyománya. Fessler az „Alexander der Eroberer”-ben azt törekedett kiemelni, hogy Nagy Sándort miképpen rontotta el a hibás nevelés és ebből hogyan következett olthatatlan dicsőségszomja. Hozzájárult ehhez szerinte az a körülmény, hogy részes volt atyja megölésében s a bűntudat elfojtására rohant ütközetből ütközetbe. A kritika¹ meg is jegyezte, hogy minden főpontban szigorúan ragaszkodik ugyan a történelemhez, de az egészen ismét egy előre megszerkesztett hipotézis keresztülröszkolása érzik. Hogy ez helyenként milyen naivul történt, arra példa annak megokolása, hogy miért képzelte Nagy Sándor nevelését ilyennek: „Auf die Frage, wo diese Nachrichten geschrieben stehen, dient zur Antwort *überall*, nur mehr oder weniger auffallend, wo man die Verhältnisse zwischen Eltern, Kindern und Hausgenossen zu beobachten Lust hat. Die Menschen sind sich in ihren Thorheiten zu allen Zeiten gleich, folglich ging es in der Kinderstube des Königs von Macedonien gewiss eben so unklug und armselig zu, als heute in der Kinderstube eines hochgeborenen oder auch nur wohlhabenden Deutschen.“² Ezek után szinte neveltségesen hangzik, hogy, a jegyzetek bizonyossága szerint, történelmi műnek tekintette ezen munkáját. Ennek oka az, hogy a történelmi regény rosszhangzású megjelölés volt sok kortárs előtt. Eichhorn tanár irodalomtörténetében (4. kötet 2. rész, 1104. l.) elítélte és a „Zwittergattung” névvel bélyegezte meg. Értekezések jelentek meg,³ a lapokban cikkeztek a történelmi regény ellen, de mellette is.⁴ Fessler testi-lelki jóbarátja, Fischer Károly Ágost egyenesen hozzáintézett nyílt levélben⁵ tört lándzsát e műfaj mellett. Egészen helyesen jegyezte meg, hogy ha a történelmi regény védelemre szorul, akkor az egyéb történelmi

¹ Allgemeine Literatur-Zeitung 1798. IV. 395. l.

² Alexander der Eroberer. 1797. 53. l.

³ Ilyen Lange: Dissertatio de Fabulis Romanensibus ut vocantur historicis. Halae, 1795.

⁴ Kritische Bibliothek der schönen Wissenschaften. 1795. 2. kötet, (július) 1–20. l., (december) 401–447. l.

⁵ Über den historischen Roman. Ein Brief an Herrn D. Fessler zu Karoluth. Deutsche Monatsschrift. 1794. 1. k. 66–87. l.

tárgyú költészet is. Az ellenpárt azonban természetellenesnek, czéltalannak, károsnak kiáltotta ki ezt a műfajt s így érthető, hogy Fessler arra törekedett, hogy új cím alatt hozza forgalomba a régi árút. Egyben persze azon is volt, hogy minél tudományosabb színezetet adjon neki. Ez nem sikerült egyelőre s így mindaddig pihentette tollát e téren, míg Schelling történet-filozófiája új fegyvert nem adott kezébe. Ekkor már büszkén hangsúlyozta: nem kutató, hanem művész vagyok.¹

Schelling történetfilozófiája szinte Fessler számára látszott teremtvé. Hogyne kapta volna meg őt, a misztikust a miszticizmus! Mint látni fogjuk, 1803 körül uralomra jut nála az a nézet, hogy a történet a maga egészében az Abszolutnak lassanként végbemenő kinyilatkoztatása. Fessler „Theresia“ című regényében a történelemről így nyilatkozik: Nem azt akarjuk megtudni, hogy mi és miképen történt, hanem inkább azt, hogy az Univerzum szelleme miként járt el a maga szabadságában és mindenre kiterjedő hatalmában. Megkülönbözteti a megjelenés, a látszat és a szellem tényeit. Csak e három együtt alkotja számára az igazi történelmet mint művészetet, amely a Végtelen tevékenységének képe. A megjelenés tényei a külvilágra vonatkoznak, az, ami valóban megtörtént, a Végtelennek eseményekben való megjelenése; a látszat tényei a történetíró lelkéből származnak, ezek a „hogyan történt?“ kérdésre felelnek s a cselekvő személyek belső világának objektiválására vonatkoznak (itt játszik tehát szerepet a lélektan); a szellem tényei a Végtelen tükröződései a történetíró érzelmvilágában. Ez az utolsó a legfőbb kapcsolat, a vallásos, mert a világot kormányzó Szellem tevékenységére mutat rá. (Theresia oder Mysterien des Lebens und der Liebe. Függelék.)

Ez a felfogás fontos Fesslernél, mert ezt megtartotta mindig, tehát nagy magyar történelme írásakor is ez vezette. „Resultate meines Denkens und Erfahrens“ című, öreg korában írt munkájában szóról-szóra megjelölhető ez a történetfilozófia teljes változatlanságban. (Breslau, 1826. 185. l.)

Láttuk már, hogy „Attila“-jában is hangoztatta a céltudatosságot a történelmi fejlődésben. Ez azonban még Kantra támaszkodott, aki szintén teleologikus történelmet követelt. Nála

¹ Fessler levele báró Mednyánszky Alajoshoz (Szent-Pétervár, 1828. decz. 5/14). M. N. Múzeum; Kézirattár, irodalmi levelek.

a cél morális volt. Az új felfogásban rögtön szembetűnik annak a hangoztatása, hogy a történelem művészet. Ez Schelling gondolata, aki a történelemről úgy nyilatkozott, hogy nem a tudománynyal, hanem a filozófiával áll egy sorban, legmagasabb fokán művészet,¹ mert: „Die wahre Historie beruht auf einer Synthesis des Gegebenen und Wirklichen mit dem Idealen, aber nicht durch Philosophie, da diese die Wirklichkeit vielmehr aufhebt und ganz ideal ist: Historie aber ganz in jener und doch zugleich ideal sein soll. Dieses ist nirgend als in der Kunst möglich, welche das Wirkliche ganz bestehen lässt, wie die Bühne reale Begebenheiten oder Geschichten, aber in einer Vollendung und Einheit darstellt, wodurch sie Ausdruck der höchsten Ideen werden.“ Schelling nézete röviden összegezve, pontról-pontra megfelel Fessler hármass tényeinek. Ő is megkülönbözteti az empirikus részt; a pragmatikust, amelyet a szerző egyénileg kigondolt összefüggésekkel vezet; végül a művészi szintézist, az adott reálítások és az Ideálisra nézve, ami a történelmet a Világszellem tükre-, az isteni Értelem örök költeményeként mutatja be. Páratlan lelkesedéssel minden egyéb fölé emeli ezt a történelmet, mert szerinte: „Selbst unter dem Heiligsten (ist) nichts, das heiliger wäre als die Geschichte, dieser grosse Spiegel des Weltgeistes, dieses ewige Gedicht des göttlichen Verstandes: nichts das weniger die Berührung unreiner Hände ertrüge.“² Fesslernek minden erre vonatkozó megjegyzése Schellinggel függ össze, az ő filozófiája magyarázza azt az örökké visszatérő kifejezést is: „freieste, festeste Notwendigkeit.“ Az abszolút ugyanis Schelling szerint a természetben és a történetben egy és ugyanaz, de amabban minden empirikus szükségszerűségnek, ebben szabadságnak látszik. Ez csak kétféle nyilvánulás. A történelem világa ideális természet. Az emberi szabadság és az általános szükségszerűség egyesítve van, ha művészetként kezeljük a történelmet s filozófiai vagy vallási magasabb szempontból nézzük.

Fessler még Schelling művének nyomtatásban való megjelenése előtt Schlegel Ágost Vilmos előadásából (Vorlesungen über Encyclopädie) ismerhette meg a főszempontokat, mert

¹ Vorlesungen über die Methode des academischen Studium. Tübingen, 1803. 220–221. l.

² Vorlesungen über die Methode. 218–219. l.

1803-ban Berlinben szerkesztőként működött és az ilyen jelenségeket természetesen figyelemmel kísérte. Schlegelnek ugyanis kezei közt volt Schellingnek ezen 1802-ben Jénában tartott előadássorozata és ennek alapján beszélt a történelemről mint a „valóság költészetéről.” Innen magyarázható, hogy Fessler műveiben már aránylag korán esik szó róla.

A XIX. század első éveiben írónk amúgy is jó ideig csaknem kizárólag filozófiai és vallási kérdésekkel foglalkozott. A regényírást egyelőre abban hagyva azon problémák felé fordult, amelyekre eredetileg a Herdernél tett látogatás terelte figyelmét. Nála a vallás és a filozófiai tanok ellentéteinek vizsgálata úgyszem volt még lezárva. Nevelése és természete arra utalta, hogy e reánézve súlyos lelkekísétséget valamilyen közvetítő módon oldja meg.

A vallási kérdések általában sokat foglalkoztatták ezen korszak gondolkozóit épúgy mint olvasóközönségét. Az irántuk való érdeklődésnek épúgy mint a filozófiai és művészeti problémákkal való foglalkozásnak magyarázata nagyrészt az, hogy az abszolutizmus a polgárok nagy körét kizárta a közügyek intézéséből s így szociális meg politikai élet lehetetlen volt. Másrészt éppen ekkor nagyban folyt még a harcz, melyet az evangélikus egyház szűkkeblű, orthodox vezető részével kellett megvívnia a fölvilágosult elemnek. Lessing volt itt a mintakép, ő volt a tisztultabb nézeteknek utólérhetetlen előharczosa. Az ő harcza azonban nem volt különálló, elszigetelt jelenség. Lassan de biztosan dolgozott a XVIII. századi raczionálizmus. Ennek törekvése az volt, hogy mindenütt az értelem követelményeinek megfelelően rendet teremtsen. A vallás kérdései sem képeztek e szempontból kivételt, sőt éppen ezek voltak elsősorban a kutatásnak alávetve, hiszen itt rejlettek a legmesszehatőbb metafizikai problémák és ezekkel kapcsolatban azután a talán még fontosabb praktikus, morális vonatkozású következtetések. Ha a theologia el nem akart maradni, magának kellett jó példával elől járni. Megvizsgálták a szent könyvek elbeszéléseit a csodákról, ezeknek körét a lehető legszűkebbre vonták lehetőleg természetes magyarázatokat keresve. Nagy érdeklődéssel fordultak az egyházak története felé is. A dogmákat már mint esetleges és csak bizonyos időkben jogosult megállapodásokat tekintették. Végül is az a nézet fejlődött ki, hogy az egyház és dogma csak praktikus

szempontból szükségessé vált körülhatárolásai az eredeti természetes vallásnak. Ebből fejlődött azután a nagy gondolkozóknál a nemes, mély, felekezeteket áthidaló, tiszta vallás, amelynek talán legtalálékonyabban Schiller adott kifejezést:

Welche Religion ich bekenne? Keine von allen,
Die du mir nennst. — Und warum keine?

Aus Religion.

Mindez jellemző Fessler könyvére is, amelyet 1805-ben adott ki „Ansichten von Religion und Kirchenthum“¹ címen a Lessingtől vett mottóval: „Die Religion Christi und die christliche Religion sind zwei ganz verschiedene Dinge.“

Fessler ezenkívül Herderhez is iskolába járt. Hiszen éppen akkor volt nála, mikor ez Kant ellen írt „Metakritik“-jén (1799) dolgozott, csak ekkor jelent meg továbbá Herder értekezése „Von Religion, Lehrmeinungen und Gebräuchen.“²

E két momentum magyarázza, hogy az „Ansichten“-ben már csak egy bizonyos szublimált Kantizmus lelhető és hogy jó néhány nézet erősen emlékeztet Herder idézett értekezésére. Egyik alapkő itt pl. az, hogy a vallás nem tanítható és nem tanulható, ami Herder azon megállapításából folyik, hogy éppen a vallástanítás folytán keletkeztek a vélemények, eltérések, meghatározások, viták, felekezetek.

Herder szerint csak azok tehetnek szert az igaz vallásra, akiknek megvan a hozzávaló érzékük. Fessler ezt persze kiaknázza a miszticizmus szempontjából, mint ez különösen ugyanebben az időben írt regényeiből tűnik ki. Ő a kontemplációt az olvasás, gondolkodás és megértés fölé helyezi. Csak az ettől előidézett állapotban látszik egységesnek mindaz, ami az ész számára el van különítve. Ez az igazi valláshoz és az Istenhez vezető valódi és egyetlen út. Hogy ez a kontempláció miképpen került Fesslernek mindinkább kialakuló misztikus világnézetébe, annak a neoplatonikusok a megmondhatóí. Plotinus számára a gondolkodás „boldogsága“ volt a legnagyobb. Ebben azonban fokozatokat különböztetett meg: érzékelés, logikai megismerés, végül az istenségnek és önmagunknak közvetlen szemlélete a lélekben. Ezt is felülmulja azután az istenségbe való önfeledt

¹ 3 kötet. Berlin, 1805.

² Leipzig, 1798.

elmerülés (ἐκστασις), amely az ősegységgel való teljes egyesülésünkben áll. Ez már nem gondolkozó, hanem szerető szemlélet, amely csak akkor áll be, mikor nemcsak a külvilágot, de az ént is feledjük. Az ihletnek ez a legmagasabb foka igen ritka, Plotinus maga is csak négyszer részesült e boldogságban. Fesslernél a „Theresia“ című regényben kapjuk ezen állapot teljes leírását, míg itt csak körül van írva a „kontempláció“, amelylyel kortársai nem igen tudtak mit kezdeni, mert kevesen értették meg, hogy mire céloz vele.

Ezt a vonást leszámítva az „Ansichten“ gondolatai meglepően tiszták, világosak és egészen véve Herder nemes vallási felfogásával rokonok, amennyiben a fölvilágosodás túlkapásaival szembeszállva megvédi nem ugyan az egyházat, de a szív vallását. A 21 levélre osztott mű nagy részének tulajdonképeni tárgya a kereszténység története, az egyes felekezetek pontos vizsgálatával. A raczionálizmus túlzásaival szemben elismeri az egyházak fontosságát, noha a végcél mégis a „benső protestántizmus“, amely minden egyházat fölöslegessé tesz. Megvizsgálja, hogy melyik keresztény egyház alkalmas leginkább a cél elérésére. A katolikus egyház főjellemvonása szerinte a következetesség, az evangélikusé a tanszabadság, a reformátusé a szigor. Az elsőséget a morva testvérek egyházának¹ adja, mely után a katolikust látja legalkalmasabbnak az igaz vallássághoz való vezetésre.

Az Allgemeine Literatur-Zeitung,² amely nagyon kedvezően fogadta a művet, rögtön megjegyezte, hogy Fesslernek ugyanekkor írt regénye szoros kapcsolatban van vele. Az „Abälard“³ nem egyéb, mint a vallásos önszemlélet megszemélyesítése. A középkor eme nagy francia dialektikusa igen alkalmas hős volt

¹ Ezek a cseh—morva testvéreknek, kik a husziták egy különvált csoportját képezték, utódai. A régebbi egyháznak Comenius Ámos János, a híres paedagogus, volt utolsó püspöke. Egyházközségi életüket Zinzendorf gróf szervezte újra.

² Allgemeine Literatur-Zeitung. 1806. 290/291. szám 465. l. — L. még: Der Freimüthige. 1805. 228. sz. — Neue Leipziger Literaturzeitung. 1806. II. k. 977. l.

³ Abälard. und Heloisa 2 kötet. Berlin, 1806. Carlsruhe, 1810. 2. Noha a cím arra engedne gondolni, hogy esetleg Rousseau regényével állhat kapcsolatban e munka, valójában semmi összefüggés nincs köztük.

Fessler számára, aki sietett is a saját lelki fejlődéséhez analógiákat keresni Abälard történetében. Egy jellemző körülmény tűnik fel itt épúgy, mint későbbi regényeiben, hogy t. i. a szerelemnek nagy szerepet juttat bennük, amire eddig nála nem volt példa. Sőt a nőt most mindenek fölé helyezve, az ő lelkében keresi azt a külön vallásos érzéket, amelynek eléréséig a férfinak ezer küzdelmen kell átmennie. A nőben több a kedély szerinte, vagy — a Kanttól átvett s a romantikus iskola közkincsévé lett éles elválasztással értelem és ész között — a nőnél az értelem, a férfinál a hideg ész uralkodik. Ezt kell előbb leküzdenie, hogy a nőt és az ő lelkén át azután a vallást megértse.

Ez nemcsak irodalmi, vagy tudós hatás nála, hanem saját előnyösen változott családi viszonyainak is következménye. Igaz, hogy ép olyan korban élt, mikor a romantika egy új női ideált teremtett meg, de neki ehhez nem volt kellő érzéke. Ő inkább Schiller nyomán halad e kérdésben, csakhogy művei egy jó részében elrontja ennek a női eszménynek képeit is. Az egészséges, szorgos háziasszonyból sápadt arczu, vérnélküli, miszticizmusba elmerülő, hisztériára hajló árnyalakot farag, noha törekvése tulajdonképen az volt, hogy a vallásos szellemet az egészséges vonásokkal egyesítse, ami sikerült volna, ha ez a vallásos szellem betegen túlzott nem lenne. Így azonban olyan méreg, amelyet férfialakjai sem bírnak el. Csak addig van még valamelyes erő bennük, míg meg nem tértek. Természetesen ez a végzete mindegyiknek, Abälardnak is.

Amint előbbi regényeiben az életmórára és filozófiára nevelt, úgy most minden csak azért történik, hogy a főhős világias felfogásából kigyógyuljon, hogy az élet kellően megtörje, mert ez az állapot, mikor Fessler szerint a „hideg“ ész romlandó alkotásai porba dőltek, kiválóan kedvező a misztikus hit ébredésére. Ehhez persze kétség nem fér, de mégsem nemes eljárás a szerzőtől hőseinek gyöngé pillanataival annyira visszaélni. Egyedül az szolgálhat mentségeül, hogy az ő miszticizmusával, amelyet rájuk kényszerít, jó adag önismeret is jár. Az önszemlélet fontos e regényekben. Még a forma is ettől van függővé téve. Abälard egész életét vallomásként írja le Heloisa számára. Mindamellett a korrajzra is nagy súlyt helyezett a szerző, úgy hogy a kritika teljes joggal dicsérte a munkát mint Clairvauxi

Bernát érdekes századának jól sikerült képét.¹ Az egyházi állapotok ziláltsága a főhős ifjúkorában élénken emlékeztet Fessler visszaemlékezéseire saját szerzeteskorából. Épenúgy a lelki-harczok is, amelyek a vallástalanság felé sodródással fenyegetik, majd a tévtanokhoz ragadják, párhuzamba állíthatók a szerző megpróbáltatásaival. Bizonyára az sem véletlen, hogy egy titkos társaság belejátszik a lelki fejlődésbe. Eltekinthetünk attól, hogy ezeknek szerepeltetése divat volt akkor, mert hiszen Fessler saját tapasztalásból ismerte őket legjobban. Nagy hatással kellett lennie a szabadkőművességnek misztikus világnézetének kialakulásában. Ha az akkori rendek magas fokait vizsgáljuk, szimbolikus bölcsességük mögött épen azokat a tanokat leljük, amelyeket mostantól fogva Fessler is terjeszt. Fessler, mint ez szabadkőműves műveiből is kitűnik, nemcsak a valódi nemes mesterségben volt jártas, hanem azokat az állítólagos természettudományi titkokat is egész terjedelemben ismerte, amelyeket az elfajult társaságok a misztikusoktól, a neoplatonikusoktól, a gnoszticizmus és Pythagoras tanítványainak irataiból valamint a kabbalából vettek át. Ő ugyan megtisztítani igyekezett ettől a páholyokat, de csak a velük való visszaélést ítélte el s a miszticizmus és neoplatonizmus tiszta anyagát, amely nem is vonatkozott persze valójában semilyen természetfölötti titkokra, hanem filozófiai tárgyú volt, ott alkalmazta, ahol a helyén volt: a metafizikában és az ezzel szorosan összefüggő vallási kérdésekben.

Szabadkőműves munkássága tárgyalásakor említettük is, hogy a szabadkőművesség történetét analógikusan fogta fel a vallástörténettel. Persze itt nem a modern páholyokat értette, hanem olyan ókori és középkori egyesülésekre gondolt, amelyek az angol eredetű társuláshoz hasonló elveket vallottak. Mindez arra mutat, hogy igazolni akarta az ezektől közvetített, szerinte becses metafizikai gondolatokat, amelyek értéke csak emelkedett szemében, mikor egy jelentékeny részük a romantikus iskola íróinál is új megbecsülésre lelt.

¹ Allgemeine Literatur-Zeitung. 1806. 291. szám Morgenblatt 1807. 152 – 153. szám

V.

A jénai csata után.

Misztikus tárgyú regények. A romantikusok hatása.
Szatirikus művek.

Filozófiai tudásának, a miszticizmus iránt való érdeklődésének és élettapasztalatainak csakhamar nagy hasznát vette írónk. A viszonyok olyan rosszra fordultak, hogy regényírói munkásságát most már kenyérkeresetként kellett újra kezdenie. Történeti regényeinek folytatása nem volt alkalmas e célra, mert ezek nem számíthattak gyors terjedésre a változott körülmények közt. Mindenki érezte, hogy új történelem játszódik le körülötte. A Jénánál vívott csata után Poroszországot ellepő francia katonaság Fesslert is kellemetlenül emlékeztette erre. Kleinwalli gazdálkodása amúgy sem volt szerencsés, de egészen tűrhetetlenné csak akkor vált a helyzet, mikor az átvonuló csapatok élelmezéséről is kellett gondoskodnia. Még rosszabbul járt azzal, hogy itteni kis birtokát egy Nieder-Schönhausenben fekvő villáért cserélte el, ahol azután az ellenséges beszállásolás minden átkával meg kellett ismerkednie. Hivatalát elvesztette s regényeinek jövedelméből saját maga sem élhetett volna meg, nemhogy a „falánk nemzet” — mint a francziát nevezi — három fiát eltarthatta volna belőle. A végső szükségstől csak az a támogatás mentette meg, melyben Fichtevel együtt egynéhány ismerőse részesítette. Otthonából így is kénytelen volt szökní. Egy barátja házába költözött családjával együtt, amely az utolsó pár évben jelentékenyen megnőtt. Itt a Beskow mellett fekvő Bukowban várta sorsa jobbrafordulását, amely szerencsére nem

is késett sokáig, mert 1809-ben váratlanul Szentpétervárra, az ottani Newsky-akadémiához kapott meghívást.

Gond- és nyomorban így is elég hosszú ideig volt része. Nehéz helyzetét szerencsére erőslelkű második nejének megértő szeretete enyhítette és úgy látszik, a vallás, mely ekkor írott munkáiban sok túlzott rajongással s miszticizizmussal keverten jelentkezik.

„Abälard“-ban még nem érvényesíthette misztikus fel-fogását teljes kiterjedésében, mert a történeti adatokhoz kellett magát tartania. Ez már nem akadályozta következő művében, „Bonaventura“ című regényében,¹ ahol csak a háttér történeti, maga a főhős az író fantáziájának szüleménye. Már a jelige utal arra, hogy mit célzott vele: „Natura nos ad utrumque genuit, et contemplationi rerum et actioni“ (Seneca de otio sap. c. XXXI). Mégis meglehetősen szem elől tévesztette a másodikat, sőt éppen itt ült teljes diadalt a korlátlan miszticizmus. A cselekvény Korzikában és Itáliában folyik; egy pár fővonásában meg kell említenünk. Egyben az is megjegyzendő, hogy e regénynek ép-úgy, mint az 1809-ben megjelent „Nachtwächter Benedikt“-nek címe azt gyaníttatta, hogy valami összefüggésben állhatnak a híres „Nachtwachen von Bonaventura“-val, mely kevéssel előbb jelent meg a Peniger Romanjournal-ban.

Fessler regénye a korzikai szabadságharcz idején játszik, melyet a szigetlakók Genua és a francziák ellen vívtak. Az első mondat a francia háború előtti Fichtere emlékeztet: Korzika csak kis része a világnak, amelynek számára az ember született; hazafiasság csak az az elem, amelyből világpolgári fölfogásig kell emelkednie.

Ezekkel a szavakkal adta át nagybátyja a fiatal Bonaventurát nevelőjének, miután az apa a szabadságharczban állítólag elesett. A nagybátya célja az, hogy a fiú utazással művelődjék. Csakhogy az apa, Serafino di Ornano, másra oktatta fiát egykor: szerinte a világpolgárság is csak a hazaszeretettel karöltve állhat fenn, a hazaszeretet szent lángja pedig csak vallásos szívben loboghat. Ezzel a kérdéssel a regény a XIX. századeleji német viszonyokba kapcsolódik. Ezen évek gondolkozásában ment végbe az a gyors változás, amelynek legszebb példája talán

¹ Teljes címe: Bonaventura's mystische Nächte. Berlin, 1807.

Fichte, a nagy filozófus, aki a „Grundzügen des gegenwärtigen Zeitalters“ értekezésében azon kérdésre, hogy melyik a valóban művelt keresztény európainak hazája, azt felelte: általánosságban Európa, különösen pedig az az állam, amely a kultúra élén áll. Ebből pedig azt a következtetést vonta, hogy eszerint az államok sorsa nem érdekel bennünket, mert a fénylő szellem mindig oda fog fordulni, ahol fény és jog lelhető. Poroszország elbukása után azonban épen ő ébresztette az elsők közt az ősi erényt. Ő kiáltotta biztatón népének, hogy nem tűnhet el a nemzetek sorából. Fichte épen ezen év telén kezdte el lelkesítő beszédeit, amelyekben ő is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a valódi hazaszeretetet vallásos, szent érzelem.

E bevezetés után azonban Fessler érdeklődése egészen másfelé fordult, mintha nem is dúlt volna körülötte harc, mintha nem is hallatszott volna el hozzá egy népnek csapásokban egyszerre megedződött lelkesedése, amely a legnagyobb bukás másodnapján már a feltámadásban hitt. Fessler a miszticizmusban keres vigaszt. Bonaventurájával egymásután felkeresteti az olasz művészet nevezetes helyeit és látomásairól számol be, amelyek útközben meglepik. Ezek a látomások azonban korántsem vonatkoznak a regény elején megpendített kérdésre, hanem saját sorsát irányítják prófétikus képeikkel. Novalis hite látszik a szerzőben újraéledni, hogy az álom sokszor jelentős és a jövőndőt jelképező. Bonaventura egyik álma sok vonásban hasonlít is Heinrich von Ofterdingenére, aki a „kék virágot“ látja. Heinrich sötét erdőn át egy sziklahasadékhoz ér, mohlepte köveken átmászva, a hegy szélén elterülő rétre kerül, honnan sziklafolyosó vezet egy nagy nyíláshoz, melyből csodás fény árad. Megfürdik az itt lelt folyóban és megnedvesíti ajkait a vízzel. Mintha szellemi lehelet hatná át, megerősödve, újjászületve érzi magát. Végre megpillantja a kék virágot. Ugyanígy jut el Bonaventura hegyen és erdőn át egy templom elé, honnan csodás fény árad. Egy szakadékba kerül, úgy érzi, mintha egy csodafjú (angyal) karjaiban lenne, ki új erőt lehel belé és végül csodatevő kövekkel ajándékozza meg,¹ amelyek épúgy, mint a kék virág, szimbolumok. Az ilyen találkozás nemcsak amellett bizonyít, hogy Fessler fantáziája nem elég élénk s ügyes az

¹ Bonaventuras mystische Nächte. 290—291. l.

utánzásban sem, hanem egyszersmind ránézve súlyos következtetésű összehasonlítást hív ki, mert Novalis csodás nyelve és gyönyörűen egyszerű leírása mellett az ő utánköltése ugyancsak barokk ízű sok cifrázatával és nem épen ideális előadásával.

A cím tehát ezekre a látomásokra vonatkozik s így semmi rokonság sem forog fen a híres „Nachtwachen“-nel, amelyben a legreálisabb jelenetek követik egymást az emberi életből, úgy, amint azokat az őket megfigyelő különös éjjeli őr látja.

Ami a regény további menetét illeti, különböző csodák követik egymást a szentek sírjai előtt, amelyekből Bonaventura újra Novalis szavaira emlékeztető tanulságot von le: „Das ist die Macht des Geistes über den Körper; das ist der Glaube, aller Wunder Quelle, deren kräftige Ergiessung das Gefühl des Lebens zu erneuern und sogar Berge zu versetzen vermag!“ Minden hit csodás és csodatevő, írta előtte Novalis. A hit indirekt csodatevő erő. A hit segítségével minden pillanatban csodát tehetünk a magunk számára, gyakran másoknak is, ha hisznek bennünk.¹ Fessler nem hiába állította, hogy az emberiségnek legkedvesebb kinyilatkoztatása Novalis iratai.²

Bonaventura Itália műemlékeinek és kegyhelyeinek látogatása közben végre megeléti elveszettnek hitt atyját, aki remeteként élt. Elmegy hazájába a szabadságharcosok közé, de belátja, hogy hiábavaló a küzdelem. Azzal a jövődőléssel távozik, hogy hatalmas hős születik az ő fájából (Napoleon) s így feladata czéltalan.

A szerző ezen egyszerű cselekvény kereteinek kitöltésénél egészen elmerült Olaszország katolikus művészetébe, vallásába és miszticizmusába. A kritika fel is vetette a kérdést,³ hogy a most már evangélikus író nem fogják-e emiatt katholizáló tendenciákkal vádolni. Fessler itt tehát végkép hozzácsatlakozott a romantikus irányú regényírók egy népes fájához. Ez az Itália, amelyet ő tár elénk, tökéletesen megfelel Brandes megállapításának a romantikusok Olaszországról: a valódi Itália a maga erőteljes színeivel, élénk mozgalmasságával nem lelhető itt sehol, hisz a késői romantika nem is az igazi, élő szépséget

¹ Novalis Schriften, hg. von J. Minor. II. 295. I.

² Alonso. 1808. II. 256. I.

³ Morgenblatt. 1807. 605. I.

kedvelte Olaszthonban, Olaszország mint rom, a katholicizmus mint múmia érdekli.¹

A művészet értékelésében még mindig azok a szempontok jutnak érvényre, amelyek már Klopstocknál jelentkeztek az „Urteile über die poetische Composition einiger Gemälde“ című értekezésben (Nordischer Aufseher. III. k.). Ha itt Rafael nem volt már eléggé ünnepélyes a vallásos költő szemében, Fessler Bonaventurája lehetőleg még túltesz rajta. Egyedüli irányadó szempontja az, hogy a szép fölött még valami fönségesebb áll: a szent és istenes.² Carravaggio hamisjátékosait és jósczigányait azért nem becsüli semmire, mert a művész itt a mennyei összepséget alacsony tárgyra pazarolva megszenteltelenítette.

Ehhez hasonló gondolatok a XVIII. század végén és a XIX. első évtizedeiben egyrészt a festészetben, másrészt a költészetben bőven találhatók. Az előbbiben különösen a „nazarénusok“, egy római német festőiskola tagjai üzték kultuszt belőlük, az utóbbiban a romantikus írók jelentékeny része. Runge Fülöp Ottó, a festő, pl. egy műalkotás követelményeit ezekben foglalja össze: elsősorban Isten-sejtsünk, másodsorban a magunk beleérzése az egészszel való összefüggésbe, végre e kettőből fejlődve vallásos művészet szükséges.³ Fessler előtt az írók közül Novallison kívül Tieck és Wackenroder példája lebegett. A „Bonaventura“-ra oly jellemző álmoknak többé-kevésbbé eltérő előfutárai a „Franz Sternbalds Wanderungen“-ben is megvannak. Ami pedig Tiecknek itt kifejtett művészeti felfogását illeti, elég Sternbald első képének vázlatára hivatkozni. Templomnak volt szánva és az Úr születésének hírül adása volt a tárgya.⁴ Wackenroder sem tagadhatta meg az isteni Rafaeltől az elsőséget, még szeretett Dürerjének rovására sem. Wackenroder pedig épen jelentős volt Fessler számára, amint ezt „Theresia“-ja bizonyítja, ahol a zenének, különösen az egyházi zenének egészen az ő szellemében jut nagy szerepe.

Fesslernek ez az új állásfoglalása nagyon jellemző és

¹ G. Brandes: Die romantische Schule in Deutschland. 1900. 142. l.

² Bonaventura. 48. l.

³ Rikarda Huch: Blütezeit der Romantik 1908³. 342. l.

⁴ Goethe a „nazarénus“ festőkről állandóan ezt a kifejezést is használta: „sie sternbaldisieren.“

magyarázattal szolgál azon későbbi vádhoz, hogy Oroszországban nyert evangélikus egyházi méltóságában katholizáló tendenciákat árult el. Ez meglehetősen egyszerű és természetes. Ő katolikusnak nevelkedett, a raczionálizmus egy időre a fölvilágosodottak táborába vitte, de alapjában véve most is megmaradt lelkének a metafizikai gondolkör iránti vonzódása, melyet a filozófiában és a szabadkőművességben igyekezett kielégíteni. A romanticizmus újra visszavezette az ifjúkori katolikus benyomásokhoz: igazi protestáns soha sem volt. Regényeiben a legmelegebben csatlakozott ahhoz a művészeti felfogáshoz, melynek Tieck leplezetlenül adott kifejezést, mikor elbeszélése hőst Rómában a katholicizmus karjaiba viszi, arra hivatkozva, hogy nem lehet szent áhitattal egy fenséges képet nézni anélkül, hogy abban a pillanatban ne hinnők tárgyát. Nála pedig az isteni művészet eme költészete egyszerűen tovább hatott egy-két pillanatnál. Fessler, aki kevéssel előbb tért evangélikus hitre, nem akarhatott újra hitet cserélni s így a miszticizmusmal elégedett meg. Ez, Schneider Ferdinánd találó megjegyzése szerint,¹ úgyis bizonyos közvetítő középutat nyújtott e korban: a protestántizmus érzelemsivárságától visszataszítva a későbbi konvertiták először csak egy felekezeti szinten vallásformát teremtenek maguknak. Fessler nem is nézte rossz szemmel ez áttéréseket, amint Stollberg grófnak nagy port vert katholizálásáról az „Ansichten“ben írt véleménye mutatja.² Ezen erősen vallásos világnézete az oka annak is, hogy Heinse Vilmos művészregényei nem hatottak rá, noha mint látjuk, ő is épen ebben az irányban haladt: amint „Bonaventura“-jában a festészetről, „Theresia“-jában — épúgy mint Heinse „Hildegard von Hohenthal“-ban — a zenéről írt. Az érzéki és kétesen szabadgondolkozásu irány, amelyet az „Ardinghello“ vezetett be, a lehető legtávolabb állott tőle.

Wackenroder gondolkozása felelt meg neki és ennek a szellemnek hódolt „Theresia oder Mysterien des Lebens und der Liebe“³ cz. regényének hőse, Millinton — családi nevén Howard Károly — aki inkább börtönbe vettette magát, semhogy zenei

¹ Dr. Ferd. Josef Schneider: Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrhunderts 16. l.

² III. k. 293. l.

³ 2 kötet. Breslau, 1807; Carlsruhe, 1810.

tehetségét, amelyet egyedül az egyháznak szentelt, profanizálja. Az egész munkán a miszticizmus mellett az egyházi zene szerepére vonul át. Ezzel a nagy zenetisztelettel újra közvetlenül kapcsolódott a romantikus felfogáshoz. A romantikusok mindenüvé bevitték a zenét s éppen Tiecknek említett „Sternbald“-járól is az volt Goethe ítélete: „Man könnte das Buch so eigentlich eher musikalische Wanderungen nennen.“¹ A „Zerbino“-ban is, ahol Fessler oly találóan szatirizálva lelte magát, minden zene a költészet kertjében. Wackenroder a zenét, mint a művészetek művészetét magasztalta s kimondotta, hogy épúgy, mint a festészetben a mennyei tárgyú képek, itt is a vallásos, az egyházi zene áll mindenek fölött. Ez Fesslernél minden változatában bemutatva szerepel. A regénynek első részében megkísérli egy katolikus mindszentek-napi énekes és zenés misét leírni, ami neki persze nem igen sikerül és éppen csak sejtetni képes, hogy mit akart tulajdonképpen. Az énekek szövege nem pótolhatja a hangutánzó árnyalatok és az előidézett érzelemhullámzások leírásának szegénységét. Itt valószínűleg Wackenroder lelkes jellemzését akarta költői alakításban bemutatni; az egyházi zenének Wackenrodertől leírt „három neme“ lebeghetett a szerző előtt.²

A mese mely alkalmat adott e leírások közbeszövésére, ugyancsak egyszerű. A „Theresia“-ban, valamint a következő regényben, „Alonso“-ban, épúgy mint „Abälard“-ban, a férfinak az igazi, a Fessler-féle misztikus vallásosságra való nevelésének történetét kapjuk. Az egész regény ama komplikáció körül fordul, hogy a hösnő, atyja utolsó akaratahoz híven, nem akar katolikushoz nőül menni, bár szereti Millintont, a zeneművészt, kinél viszónszerelemre talál. A megoldást az adja, hogy Millinton átmegegy mindazokon a lelki harcokon, amelyeken Fessler esett át s végre is, épúgy mint ő, rájön, hogy már minden felekezeten felülemelkedett. Ennek külső megpecsételéseiül a szent Móriczról nevezett lovagok titkos társasága, amely eddig is minden lépését ellenőrizte, tagjai sorába veszi s így egyesíti őt

¹ Caroline, Briefe aus der Frühromantik. Insel Verlag. 1913. I. 459.

² Phantasien über die Kunst, für Freunde der Kunst. Von den verschiedenen Gattungen in jeder Kunst und insbesondere von verschiedenen Arten der Kirchenmusik. (Wackenroder.) 1799. Hg. von v. der Leyen. Jena, 1910. I 170. I

imádottjával, aki misztikus álomban mindezt előre látta. Ettől a mesétől Alonso története¹ csak annyiban tér el, hogy itt a hiányzó cselekvényt nagy utazások pótolják, amelyeknek kapcsán a hős Bécsben épúgy belesodródik a fölvilágosodás küzdelmébe mint Párisban a forradalomba, ahol fogságba kerülve Sullivan atyától nyeri ugyanazt az új hitet, mint Millinton. A különbség csak az, hogy az első munkában Plato és Malebranche, a másodikban Spinoza, Schelling és Schleiermacher gondolatai vannak Fessler miszticizmusával összevegyítve.

Fessler miszticizmusának képe ezzel egészen kialakul. Alapja Spinoza pantheizmusa, mely épen azzal vált vallásos jellegűvé, hogy Plato s még inkább a neoplatonikusok tanai mellett Malebranche-ot is belevitte, aki épúgy tagadta más szubstancia tevékenységét az istenin kívül, mint Spinoza. Az egyetlen különbség az, hogy Spinoza ki is mondotta, hogy Isten az egyetlen szubstancia. De épen ezt a pontot forgatta ki Fessler valódi jelentéséből. Nem a betűt, hanem az értelmet keresi — volt a jelszava s így egyszerűen letagadta Spinoza pantheizmusát. Ebben támogatja őt Schleiermacher Spinozával szemben való tisztelete. Mint Schleiermacher,² Fessler is rehabilitálni törekedett a zsidó filozófust; Sullivan atya pl. a bibliát Plato és Spinoza mellé állítva, szent háromságnak nevezi e csoportosítást. Magyarázatul azt tette hozzá, hogy nem a betűt, hanem az értelmet kell olvasni mindegyikben. Ez az értelem pedig szerinte Spinozánál kevésbé különbözik a szent Ágoston szellemében filozofáló Malebranche-étől. Hisz ez azt állította, hogy a testeket, magunkat és minden egyebet csak az istenségben és az istenség által érthetjük meg. Egy ideális testi világot is vett fel az istenségben; mint a tér a testek, úgy az isteni szellem a szellemek helye, ezek csak az isteni szellem különös modifikációi. A testeknek az isteni szellemben foglalt ideáira vonatkozik a megértés. Egyszóval egy bizonyos szellemi pantheizmus felé nyílt itt a kilátás, amit még súlyosbított az az említett álláspont, hogy Isten mint teremtő egyúttal az egyedüli

¹ Alonso. 2 kötet Leipzig, 1808. Carlsruhe, 1810²

² Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern. (Berlin, 1799): Schleiermachers Werke. Leipzig, 1911. IV. 243: „Opfert mit mir ehrerbietig eine Locke den Manen des heiligen verstossenen Spinoza!“ etc.

ható és mozgató erő, amivel Descartes filozófiájának egy elintézetlen nehézségét igyekezett kiküszöbölni. Persze a nehézség most a bűn keletkezésének magyarázata volt, amit Malebranche csak látszólag oldott meg azzal, hogy az ok az emberi lélek szabadsága, ez pedig misztérium. A hamis ítélet pl. az akarat bűne, amely ott is ítélni akar, ahol nem elég erős hozzá. Fessler is ilyen értelemben oldotta meg ezt, mint a „Resultate“ egy helye bizonyítja,¹ de regényeiben inkább az istenséggel való egység érzésének harmoniáját dicsőítette, mintsem hogy az ilyen nehézségeken fennakadt volna.

„Theresia“-jában, amelynek történetét a francia hugenotta-üldözés korába helyezi, a történelmi háttér miatt ment csak Malebranche-ig, de a modern időben élő Alonso már kiegészíthette ismereteit a művészet értékelését illetőleg Schelling „Bruno“-jával² és a vallásra vonatkozólag Schleiermacherrel meg Fichte filozófiája második korszakának erősen pantheisztikus hajlamú gondolataival, amelyekben sok a neoplatonikus elem. Alonso vallása, melyet az ismert lelki küzdelmek eredményeként elér, teljesen megfelel Schleiermacher meghatározásának: „Religiosität ist Sinn für das Unendliche.“ Ugyancsak az ő szavai viszhangzanak abban az örömben, amely Alonso megismerését kíséri, hogy a halál le van győzve, csak véges formák vannak, nem véges lények, mert ezek a végtelenségben való hitüknél fogva végtelenek maguk is.³

Mindezekben a regényekben eme gondolatoknak a kifejtése a főcél. Ennek következménye, hogy a mese lényegileg egy és ugyanazon témának a variálása: az igazi hitre ébredés folyamata, amint ezt a szerző magán tapasztalta vagy tapasztalni vélte. Előbbi, történeti regényeitől tehát élesen elválasztja őket az, hogy itt a mese az író saját invenciója. Ez azonban meglepően szegényes. Épen így a jellemzés is. Női alakjainak említett túlideálzátságahoz járul férfi szereplőinek testnélkülisége: csak azt tudjuk meg róluk, hogy hol jártak és hogy miben

¹ Resultate. 146 - 148 l.

² Bruno oder über das göttliche und natürliche Princip der Dinge. 1802.

³ Alonso. 1808. II. 239. L. Schleiermacher id. kiad. IV. k. 290.: „Mitten in der Endlichkeit eins werden mit dem Unendlichen und ewig sein in jedem Augenblick, das ist die Unsterblichkeit der Religion“

hisznek; magunknak képet alkotni róluk, igazi emberi mi-voltukról, lehetetlenség. Ennek magyarázatául — a költői tehet-ség elégtelenségén kívül — az szolgálhat, hogy a sorscsapások éveiben Fessler jórészt kényszerűségből írta ezen regényeit,¹ melyeket nem is becsült valami sokra.

Hozzájuk hasonló Fesslernek két szatirikus munkája. Ezek közül „Lotario“-ban² Napoleont, „Benedikt“-ben³ a romantikus iskola túlzóit akarta nevetségessé tenni. Az elsöben persze nehéz Napoleon gúnyolására rájönni, mert nem irhatott oly nyiltan, ahogy szeretett volna, hisz a francziák ott voltak körülötte, állandóan emlékeztetve őt császáruk hatalmára, aki bizonyos kérdésekben nem ismerte a tréfát. Yelin esete intő példa lehetett előtte. „Deutschland in seiner tiefen Erniedrigung“ című könyvéért halálra keresték a francziák s mikor őt haza-szeretetéért meg nem büntethették, kiadóját Palmot lötték helyette föbe. Közvetlen célzásokat tehát csak nagy általánosságban engedhetett meg magának s a mesét is úgy kellett megválasztania, hogy ne lehessen nagyon könnyen arra ismerni, akinek szól. Ezt az egyet elérte. Olyan bolondos történetet sikerült megírnia, hogy valószínűleg honfitársainak nagy része sem jött rá, hogy Napoleon kigúnyolása rejlik mögötte.

Fernando herceg a nagy hódítónak karikatúrája, aki naptárában jegyzi elő, hogy melyik napon milyen hőstettel fogja meglepni a világot, valójában azonban gyáva és tehetetlen. Lotario, udvari bolondja, aki tulajdonképen egy elűzött uralkodó fia, orránál fogva vezeti, noha nemes gondolkodású és nem akarja helyzetét uralma visszanyerésére kiaknázni. Végül persze mégis csak eléri ezt, anélkül, hogy csellel kellene az atyja örökében uraskodó herceget megbuktatnia. Hacsak Lotarioban nem akarjuk az akkor elnyomott és nemes erejének titkolására kényszerített német nép megszemélyesítőjét látni, a vonatkozások csak abban állnak, hogy nevetségessé van téve Napoleon a pápával éppen ezidőben folyó küzdelme, amennyiben Fernando arról álmodik, hogy ő lesz a föld leghatalmasabb világi és egyházi ura; pápává választatja magát. Napoleon csak

¹ Engel J. K-hoz intézet levele. Közölve Abafi Lajostól: Századok. 1878. 630. l. Haszontalan apróságokként említi e korbéli írásait.

² Lotario oder der Hofnarr. Berlin, 1808. Carlsruhe, 1810²

³ Der Nachtwächter Benedikt. Berlin, 1809. Carlsruhe 1810²

1806 január 7-én írta meg a pápának, hogy ő az egyház legidősebb fiának tekinti magát és a szentszéket téves lépései, hálátlansága és rosszakarata ellenére is védelmezni fogja. 1808-ban meg épen Róma megszállásával kezdte a komolyabb küzdelmet, mely a következő évben a pápa elfogatására vezetett. Egyéb közösség Fernando herczeg és a korzikai történetében alig van, hanem a gúny és támadás az apró csipkelődő megjegyzésekben rejlik. Fontos volt azután azon meggyőződés hirdetése, hogy egy erőszakkal természetellenes nagyságra növelt birodalom nem tartható össze sokáig.

Jean Paul kritikájában¹ dicsőítőleg emeli ki a szerzőnek ember-, világ- és államismeretét, amelyet az új költészeti fel fogásokhoz való csatlakozása óta poétikusabban is alkalmaz. Abban is helyesen járt el, írja Jean Paul, hogy a vallási kérdések helyett újra a történelemhez fordult, mert ehhez van megfelelő tehetsége. Jelenlegi politikai és irodalmi szatirájától ne várjon az olvasó olyan humorisztikus erőt, amilyen Aristophanesnél, Shakespearenél és Swiftnél mindent magával ragad, fölforgat s még a legjelentősebb kérdésekből is tréfát úz. Inkább Johnson hideg gúnynyal átitatott előadását lelhetni itt. Ennek oka Jean Paul szerint talán nem is annyira a szerző költői erének vérszegénysége, mint maga a tárgy. Legalább Shakespearenél is sikerültebbek a nevetséges jellemek mint a nevetők: Speed, Falstaff tisztább és több komikummal szolgálnak mint az udvari bolondok — s ilyennel van Fessler regényében is dolgunk — ezeknél sokat ront a tudatos eljárás.

Fessler ezen művében élesen, meggondolt pártatlansággal van a prózai és a poétikus természetek ellentéte megrajzolva. Az előbbiekhöz tartozik a koronás fantaszta, a herczeg is, az utóbbiakhoz a nemes, költői kedélyű udvari bolond, Lotario. Igen találóan jellemzi végül Jean Paul Fessler tehetségét egyetlen kifejezéssel: „mehr gelehrter Spar —, als poetischer Brautschatz“ lelhető nála.

Az irodalmi szatira volt a főcél a „Nachtwächter Benedikt“-ben, amely furcsa czimére csak meglehetősen erőltetettséggel szolgált rá. Első részeiben egy német kisváros túlhangos, de

¹ Összes műveiben „Kritiken“ czim alatt kiadva. Berlin, 1827. 44. k. 157. lap

műveletlen, az „új iskolához“ szító írói és előkelő társaságai vannak nevetségessé téve Wieland „Abderiten“-jei szellemében. Majd Benediktnek erősen „Wilhelm Meisters Lehrjahre“-ra emlékeztető színházi szereplése következik és csak a végső fejezetekben tudjuk meg, hogy miért is nevezi a című éjjeli örnek. Ideáljának atyját egy titkos tudományokkal kerkedő csaló anynyira hálójába kerítette, hogy misztikus őrzöngésében a nappalt az éjszakával cseréli föl abban a hitben, hogy ez különös erőket kölcsönöz a léleknek. Így csak éjjeli ör álöltözetében férközhetik hozzá. Persze mindjárt megragadja az alkalmat, hogy az órákat jelentő verseivel a városban tartózkodó önkényeskedő herczegre is hasson, úgy hogy ezt is megtéríti. Már ebből is megállapítható, hogy a „Nachtwachen von Bonaventura“-hoz újra semmi köze e munkának, ha címe arra látszik is utalni. Különben a két műben a gondolat- és érzésvilágnak homlokegyenest ellenkező iránya jut kifejezésre és Fessler könyve a maga édeskés, hétköznapi színezetével a „Nachtwachen“-nel össze sem hasonlítható.

Fessler tulajdonképen a romanticizmus túlzó híveit támadta itt s alakjait ismerősei képére és hasonlatosságára alkotta. Voltak, akik ráismerni véltek magukra. Így Buchholz¹ tanár, aki a regénynek Engthal nevű politikusát tartotta magára nézve sérelmesnek. Hogy nem is tévedhetett túlságosan, azt Fessler egyik bizalmas levele mutatja, amelyben így ír róla: „Ich habe in meinem Leben viele unerträgliche Menschen gesehen, aber an Frechheit und Anmassung ist und bleibt mir Buchholz gewiss der Erste und Einzige.“² Egy másik nevesebb ismerőse sem menekült a kigúnyolás elől, t. i. Werner Zakariás, akinek Attiláról irt tragédiáját tette nevetségessé „Alarich König der Gothen“ című közbeszótt paródiájával, amely tulajdonképen csak egy fiktív dráma bő tartalmi kivonata. Werner e darabjában mindenestre volt elég kifogásolni való s még a jóakarató kritika is kék ködöt emlegetett, melybe a hős mindinkább belevész s legalább is furcsának találta Attila és Honoria herczegnőnek egymás iránt való velük született szerelmét. Túlzottnak találta Hilde-

¹ Bucholz Pál Ferd. Frigyes. v. ö. Rückblicke. 181. l.

² Bukow, 1809. július 6-i kelettel. Böttigerhez intézve. (Drezdai könyvtár: Böttigers Nachlass. 48. k)

gundának, Attila barátnőjének „sötét“ alakját is, amely „még a fénynek nevét sem állhatta.“¹

(Fessler ezeken kívül főleg a sok templomi körmenet, áldoztatás, tömjénfüstölés, czeremónia ellen fakadt ki, amelylyel Werner az igazi romantika szellemét pótolni akarta.² Még egy utolsó kísérletet tett időközben Fessler a maga „történetlélektani képeivel.“ Megírta „Die drei grossen Könige der Hungarn“ című munkáját.³ Átmeneti próbálkozás ez a nagy magyar történelmének írásához, de még a régi Meissner-modor emlékeivel. Palm⁴ ellenére is tehát a regényekhez sorolandó. Szent István, Szent László, Könyves Kálmán neveltetése, trónra jutása, tettei vannak előadva benne. Épűgy, mint egykor Attilát, az ő alakjaikat is dicsfénnyel veszi körül és a reájuk kedvezőtlen történeti adatokat átalakítja, mit a kritika rossz néven vett tőle a történelmi hűség szempontjából.⁵ Neki volt azonban igaza, mert saját bevallása szerint⁶ nem szigorúan vett tudományos munkát akart itt nyújtani s így költői szemmel nézhette a multat.

Általában történeti regényei s különösen ez az utolsó sok olyan sajátságát magyarázzák, amelyről nagy magyar történetében⁷ sem tudott leszokni. Flegler Sándor panasza e munkáról,⁸ hogy anyagát kora ideáival és érzelmeivel erősen áthatotta, amazokat, a regényeket, is vádolja. Amit ott, a regényekben megengedett magának, hogy pl. az egyik apát Szent Istvánt egészen az ő (Fessler) misztikus vallásossága értelmében tanítja,⁹

¹ Morgenblatt 1809. 9. sz. 33. l.

² L. továbbá Fessler's Resultate (Breslau, 1826.) 266 - 267. l., hol általában minden Werner-fele darabról kétségbevonja, hogy romantikus szellemű volna. Szerinte Calderonon kívül csak Schiller írt egy romantikus drámát. (Die Jungfrau von Orleans).

³ Die drei grossen Könige der Hungarn aus dem Arpadischen Stamme. Breslau, 1808. Megjelent a Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn második köteteként is. Breslau, 1808.

⁴ Allgemeine Deutsche Biographie 1877. VI. 726.

⁵ Allgemeine Literatur-Zeitung 1809. (Halle) I. 657. l.

⁶ Engel I. K.-hoz intézett levele. (Bukow, 1808. július 22.) Közzétette Abafi L. Századok. 1878. 629. l. Valamint a regény előszava.

⁷ Fessler: Die Geschichte der Ungarn und ihrer Landsassen. I.—X. kötet. Leipzig, 1812 - 1825.

⁸ Olcsókönyvtár. Flegler S.: A magyar történetírás történelme 181. l. 186 l. stb.

⁹ Gemälde etc. 1808. II. k. 108. l

sőt Schelling szavaival. él helyenkint, vagy hogy János püspök Kálmán királyljal a szív vallásáról beszél, amely egyház nélkül is fennállhat,¹ ezt itt, nagy történeti művében, ugyan kerüli, de ez mégsem akadályozza abban, hogy az egyháztörténet fejlődését egészen az „Ansichten“ értelmében kísérje figyelemmel. Egy másik feltűnő hajlam, hogy szeret összefüggő képeket adni, szintén a regényekben megszokott eljárással függ össze, amelylyel egy-egy kiválasztott hős vagy eszme körül csoportosította az eseményeket. Helyenként csaknem dramatizálja a történelmet s általában stílusán mindenütt érzik az egykori szépiró. Ez az utóbbi sajátság már előnyére vált művének s ez magyarázza nagy kedveltségét, noha új anyagot nem igen hozott, bár szerzőjének nagy olvasottsága itt is feltűnő, mint regényeiben. Tudományos készsége, filozófiai hajlama, éles szeme is előnyösen érvényesül s különösen kiemelendő, hogy a politikai viszonyok mellett a művelődéstörténeteket sem hanyagolta el.² A külföldi tartózkodás hosszú éve alatt pedig magyar érzelmeit nemhogy megtagadta volna, hanem a magyar hazával való kapcsolatának érzése szinte napról-napra nőtt.

Magyar tárgyú regényeit is elsősorban honfitársainak szánta, de történelmi művénél épenséggel ez volt az első szempont. Hiányt akart vele pótolni. Szerinte a magyar királyoknak történetét sokan megírták, de a magyar népet még nem. Ezt akarta ő elvégezni és vele közrehatni, hogy a magyar nép magyar nemzetté is fejlődjék a szó legnemesebb értelmében.³ Nagyrabecsülte ezt a népet, amint lelkes sorai bizonyítják, amelyeket a francia háborúk idején írt⁴: „Der Zeitpunkt wo das ungarische Volk die Aufmerksamkeit ganz Europas beschäftigen wird, ist nicht mehr fern, und mächtig ahndet es mir, dass ich mein Werk entweder mit einer Grabschrift auf die Oesterreichische Dynastie, oder mit einem Siegesgesange der ungarischen Kraft und Tapferkeit werde beschliessen müssen.“ Ilyen gondolatok

¹ i. m. II. 504.

² Buday Károly: Fessler Ignác Aurél a művelődéstörténelemben. Békefi-Emlékkönyv. Budapest, 1912. 379—388.

³ Fessler levele Böttigerhez. Bukow, 1808. november 20-iki kelettel. (Drezdai kir. könyvtár. Böttigers Nachlass. 48. k.)

⁴ Ugyanott.

lelkésítették nagy munkája írására s viszonyai csakhamar úgy is fordultak, hogy több időt szentelhetett neki, mert nem kellett többé szórakoztató regényekkel pénzt keresnie.¹

¹ Petrik bibliográfiájában még egy regényt tulajdonít Fesslernek, amely e címen jelent meg: „Meine Flucht aus Deutschland oder Frauenmacht und Liebe.“ Hamburg, 1812. Petriket az tévesztette meg, hogy a szerző így volt jelezve: vom Verfasser des Bonaventura. Ez azonban Müller Henrik Ágost, aki 1811-ben Hamburgban adta ki „Bonaventuri, der Geweihte der Nacht“ című regényét Goedeke és az összes német bibliografusok neki tulajdonítják és Fessler nem említi jóval később írt életrajzában, ahol a többi ilyen munkáját mind felsorolja. Egy Böttigerhez intézett levele szerint készült még két regény írására: „Pelayo und Zelida, oder die Liebe in Indien,“ valamint: „Die Sängerin Celestina Donati,“ azonban terv maradt mindkettő. (Bukow, 1803. nov. 20. Drezdai kir. könyvtár. Böttigers Nachlass. 48 k.)

VI.

Fessler Oroszországban.

Az 1809. évben írónk — mint említettem — váratlanul meghívást kapott a szentpétervári Newsky-akadémiához, hogy ott 2500 rubel fizetés ellenében a keleti nyelveket és a filozófiát tanítsa. Ugyanezen év decemberében indult új állását elfoglalni. Filozófiai nézetei miatt azonban csakhamar surlódásai támadtak főlebbvalóival, úgy hogy a törvényhozó bizottság levelezőtagjaihoz tétette át magát, ahol édes-kevés dolga volt. Mellette Wolskban a Slobin-féle nevelőintézetben vállalt felügyelői tisztelet, de a vállalkozás anyagilag megbukott s így Saratowba, majd Sareptába ment, miközben buzgón dolgozott magyar történelmén. 1816-ban az a kellemetlen meglepetés érte, hogy fizetését megvonták s így csak a herrnhuti testvérek egyházának támogatásával tart-hatta fenn családját. Kénytelen volt könyvtárának jó részét is eladni, de éppen ezzel vonta magára és sorsára befolyásos ismerőseinek figyelmét, akik sikeresen jártak közben ügyében, úgy hogy 1817-ben ismét visszakapta fizetését, sőt ezt a közbeneső időre pótlólag is kiutalták.¹ Németországban hosszabb ideig nem hallottak róla biztos hírt s azt terjesztették egyrészt, hogy nyomorog, másrészt pedig, hogy francia kegydíjat élvez.² Ez utóbbi állítás ellen felháborodva tiltakozott, hiszen Napoleonnak mindig ellensége volt, az új uralkodóval pedig soha semmi összeköt-

¹ Tudományos Gyűjtemény 1818. V. 113—120. 1 az Allgemeine Literatur-Zeitung (1818. 15. d. 113 l.) után.

² Ezt a hírt az Oestereichischer Beobachter (1817. 81. sz. 410 l.) ráadásul még abban a formában vette át, hogy francia kegydíját elvesztette s így került pénzavarba. Helyreigazítás ugyanitt: 162. sz.

tetésben sem állott.¹ A megpróbáltatás napjaiban is kitartással folytatta magyar történelmi művét, annál inkább most, mikor ismét jómódban élhetett, sőt új munkakör is nyílt meg előtte. 1818-ban ugyanis a saratowi kerület evangélikus egyházának szuperintendensévé nevezték ki s 1819-ben püspökévé szentelték fel. Korához képest igen élénk s lelkes tevékenységet fejtett ki, sőt második neje halála után még harmadszor is nősült.

Erélyes egyházkormányzása több ellenséget is szerzett neki, akiknek egyike, Limmer, ki ellen fegyelmi vizsgálatot indított volt, Németországba visszatérve könyvet irt „oroszoszági üldöztetéséről.“ Ebben Fessler jezsuita és herrnhuti törekvésekkel vádolta.

Ami Fessler katolikus színezetű miszticizmusát illeti, mibe meglehetősen sok herrnhuti elem is vegyült, nem is tévedett egészen, csak hogy a megcsontosodott raczionálista Limmer nem volt képes Fesslert megérteni.² Fessler különben meg is felelt vádjaira „Geschichte der Entlassung des gewesenen Pastors in Saratow, K. Limmer“ (Riga, 1823) című iratában.

Az egyházi ügyek sikeres intézése mellett legnagyobb öröme az szolgált, hogy nagy művét befejezhette és hogy a bécsi cenzura, amelynek bemutatta a Magyarországnak szánt példányokat, csak keveset törölt bennük.³ Hazáját akarta vele szolgálni, amelyre az öregedő férfi szinte gyermekes ragaszkodással gondolt. Magyarországi jóakaróihoz intézett leveleiben leírja, hogyan csödi össze háznépét, ha otthonról levél jön s hogyan szeretné az ilyen alkalmakat jó magyar bor mellett megünnepelni. Fájdalom ez nincsen, pedig újra megfiatalodna tőle.⁴ Készült is, hogy szabadságot kér s öreg kora s a nagy út

¹ Fessler levele egy szentpétervári laphoz, melyet azután az „Allgemeine Literatur-Zeitung“ is közölt (1817. 31. sz. 248. l. és 1818. 15. sz. 113. lap).

² V. ö. E. Sartorius, „Ignaz Aurelius Fessler, Kapuziner und General-superintendent“; Die christliche Welt. 1897, 103–108. I. v. ö. még Literarischer Almanach für 1828. (hg. von S. Ratzeberger) és Dr. Nitzsch: Tzschirners Magazin für christliche Prediger-ben (II. k. II. rész. 109. l.).

³ Fessler levelei Richter K. Fr. E. kiadóhoz: Volsk, 1811. márc. 24. (ápr. 5.) és Saratow 1824. aug. 15/24. Kéziratban. M. N. Múzeum könyvtára: irodalmi levelezés.

⁴ Fessler levele Mednyánszky Alajos báróhoz: Sz.-Pétervár, 1828. dec. 5/14. keltezéssel Továbbá: Sz.-Pétervár, 1829. szept. 18/30. U. o.

ellenére is hazalátogat. Nem tehetette, mert Pétervárra rendelték, egyházi ügyeket rendező gyűlésbe s nemsokára végkép oda helyezték át. Ott is halt meg 1839 deczember 15-én.¹

Legforróbb kívánsága teljesült: honfitársainak szolgálatot tett művével, aminek elismeréséről még életében meggyőződhetett. Az 1831-ben működését megkezdő M. Tud. Akadémia az elsők közt választotta külső tagjai sorába. Ha nem „hiú világi“, külső elismerést óhajtott misztikusan vallásos lelke, azt is elérte, mert műve új erővel induló irodalmi életünknek egyik fontos tényezőjévé lett. Innen merítettek tárgyat és talán sokszor új lelkesedést is a magyar romantikusok, épúgy mint legnagyobb költőnk, Arany János. Így hála és köszönet illeti a mi részünkről és méltó hely a magyar művelődés történetében, amelynek sok hányattatásban és belső vergődésben megtisztult öregkorának erejét és idejét szentelte. A legértékesebbet nekünk adta, sokkal értékesebbet, mint a német szellemi életnek, melynek férfikora küzdelmes munkáját egészen feláldozta. Mindazonáltal a német irodalomban is joga van az emlékezéshez.

¹ Neuer Nekrolog der Deutschen. 17. évfolyam. (1839.) II. r. Weimar, 1841. 974. l.

Bibliográfia.

A) Fessler szépirodalmi és életrajzi munkái:

1. Sidney, ein Trauerspiel in fünf Aufzügen. Köln, 1788. Név nélkül és hamis helymegjelöléssel jelent meg; tulajdonképen Korn adta ki Boroszlóban.

2. Marc Aurel. Breslau, 1790—92. 1793³; 1796³; 1799⁴. Regény. 4 kötet.

3. Aristides und Themistocles. Berlin, 1792. Breslau, 1806³; Carlsruhe, 1809³; Berlin, 1819⁴. Magyar fordítása Vizer Jánostól, Pest 1845—46. Regény. 2 köt.

4. Mathias Corvinus, König der Ungarn und Grossherzog von Schlesien. Breslau, 1793—94. 1796³; 1806³; Carlsruhe, 1809⁴. Regény. 2 köt. Megjelent a „Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn. Breslau, 1808“ III. és IV. köteteként is.

5. Atilla, König der Hunnen. Breslau, 1794. Augsburg, 1803²; 1806³; Carlsruhe, 1809⁴. Megjelent a „Gemälde I. köteteként is (1808). Regény. 1 köt. Magyar fordítása: Atilla, vagy is: a régi magyarok első vezérének dicsőséges viselt dolgai. Ford. egy hazáját szerető magyar. Pest, 1811.

6. Alexander der Eroberer. Der Achäische Bund. Berlin, 1797—98. 1800². Regény. 2 köt.

7. Abälard und Heloisa. Berlin, 1806. Carlsruhe, 1810³. Regény. 2 köt.

8. Bonaventura's mystische Nächte. Berlin, 1807. Regény. 1 köt.

9. Theresia oder Mysterien des Lebens und der Liebe. Breslau, 1807. Carlsruhe, 1810³. Regény. 2 köt.

10. Alonso. Leipzig, 1808. Carlsruhe, 1810³. Regény. 2 köt.

11. Lotario oder der Hofnarr. Berlin, 1808. Carlsruhe, 1810³. Regény. 1 köt.

12. Der Nachtwächter Benedikt. Berlin, 1809. Carlsruhe, 1810³. Regény. 1 köt.

13. Die drei grossen Könige der Hungarn aus dem Arpadischen Stamme. Breslau, 1808. Megjelent a „Gemälde aus den alten Zeiten der Hungarn“ (Breslau, 1808.) II. köteteként is. Regény. 1 köt.

14. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. Breslau, 1824. Leipzig, 1851².

15. Fessler's Resultate seines Denkens und Erfahrens. Breslau, 1826.

B) A Fessler életére és működésére vonatkozó irodalom:

1. Abafi Lajos, Feszler Ignác Aurél. „Századok.“ 1878-ik évf. 618. l.

2. L. Abafi, Geschichte der Freimaurerei in Oesterreich-Ungarn. V. k. Bp., 1899. 315. l.

3. Allgemeine Deutsche Biographie. 1877. VI. 725. l.

4. Allgemeine Geographische Ephemeriden. 1811. Októberi füzet. 258. l.

5. Allgemeine Literatur-Zeitung. 1818. 15. sz. (113. l.): „Fesslers Lage in Russland.“

6. Annalen der Lit. und Kunst in dem Österr. Kaiserthum. 1809. Intelligenzblatt. Nov. 210. l.

7. I. Bergmann, Medaillen auf berühmte u. ausgezeichnete Männer des österr. Kaiserstaates vom XVI. bis XIX. Jahrh. Wien, 1844. II. k. 200. l.

8. Buday Károly, Fessler Ignác Aurél a művelődéstörténelemben. Békefi emlékkönyv. Bp., 1912. 379. l.

9. Danielik József, Magyar írók. Pest, 1858. II. k. 80. l.

10. Deutsche Litteraturdenkmale. 91.—104. sz.: „Die deutschen Säculardichtungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts“. 460. l.

11. Ersch u. Gruber, Allg. Encyclopädie. I. r. 43. k. 266. l. (Fessler életrajza Döring Henriktől.)

12. Europa. 1850. évf. 780. l.: „Fessler als Kapuziner und als Mensch.“

13. Figyelmező. 1840. 47. l.

14. Figyelő. I. 95.

15. Flegler Sándor, A magyar történetírás történelme. Olcsó könyvtár. 181. l.

16. Gemeinnützige Blätter. 1836. 70. sz.

17. G. G. Gervinus, Geschichte der deutschen Dichtung. Leipzig, 1874⁶. 395. l.

18. Der Gesellschafter, Hg. v. Gubitz. Berlin, 1826. 387. l.

19. Goedeke, Grundriss z. Gesch. der deutschen Dichtung. V. 1893². 493. l.

20. R. Haym, Die romantische Schule. Berlin, 1906². 752. l.

21. Hazai és külföldi tudósítások. 1836. II. 19. sz.

22. H. H. Houben, Jungdeutscher Sturm u. Drang. Leipzig. 1911. 405. l.

23. Jelenkor. 1836. 72. sz.

24. Josephinische Curiosa. Wien. 1848—1850. I. k. 5. és 10; IV. k. 60. fejezet.

25. K. H. Jördens, Lexikon deutscher Dichter u. Prosais-
ten I. k. 509. VI. k. 89.
26. W. Keller, Geschichte der Freimaurerei in Deutschland.
Giessen, 1859. 106. I.
27. Aug. Koberstein, Gesch. der deutschen Nationallitera-
tur Leipzig, 1873⁵. V. 117. I.
28. Közhasznú esmeretek tára. IV. 501.
29. K. Fiedr. Linger, Denkwürdigkeiten aus dem Leben
des k. k. Hofrathes Heinr. Gottfried v. Bretschneider Wien u.
Leipzig. 1892. 275. 308. 315. I.
30. Literarische Berichte aus Ungarn. III. 1879. 382—393.
31. Lupin auf Illerfeld, Biographie, Stuttgart, 1826. 232. I.
32. A Magy. Tud. Társaság Evkönyve. V. 1838—40. —
A Magy. Tud. Társaság Névkönyve. 1840. 210.
33. I. G. Meusel, Das Gelehrte Teutschland. Lemgo, II.
k. 312. IX. k. 335. XI. k. 218. XIII. k. 371. XVII. k. 562.
XXII. k. 2. r. 124.
34. L. G. Michaud, Biographie des hommes vivants. Paris,
1816. III. k. 80. I.
35. H. Mielke, Der deutsche Roman des 19. Jahrhunderts.
Berlin, 1912⁴. 62. I.
36. Mittheilungen aus dem Leben des französischen Oberst-
lieutenants Schenk. Celle, 1829. 120. I.
37. Morgenblatt für gebildete Stände. 1807. évf. 605.,
1809. évf. 746. I.
38. Nagl u. Zeidler, Deutsch-österreichische Literaturge-
schichte. II. k. 409. I.
39. Neuer Nekrolog der Deutschen. 1839. II. r. Weimar,
1841. 332. sz. 974. I.
40. Petrik Géza, Magyarországi Bibliographiája 1712—1860.
I. Bp. 1888. 787. I.
41. S. Ratzeberger, Literarischer Almanach für 1828. 110. I.
42. I. G. Rhode, Nachrichten von dem Leben I. Aur. Fess-
lers. Hely és év megjelölése nélkül.
43. E. Sartorius, Ignaz Aur. Fessler Kapuziner u. General-
superintendent. „Die christliche Welt.“ 1897. évf. 103. I.
44. Sydow, Asträa. Taschenbuch für Freimaurer auf das
Jahr 1824. 149. I.
45. Szinnyi József. Magyar írók élete és munkái. III. 437. I.
46. Tud. Gyűjtemény. 1818. V.
47. Unterhaltungsblatt. Pressburg, 1818. 238. I.
48. Vasárnapi Ujság. 1864. 46. sz.
49. Vossische Zeitung. Sonntagsbeilage. 1904. 26—27. sz.
50. C. v. Wurzbach Biographisches Lexikon des Kaiser-
thums Oesterreich. IV. 201.
51. Zwickauer Erinnerungsblätter. 1820, 49., 65., 81., 129.,
145. I.

Fesslertől irt vagy hozzáintézett levelek — mint dolgozatom jegyzeteiben is emlitem — a M. N. Múzeum kéziratárában, a M. Tud. Akadémiában, a bécsi udvari s a drezdai és berlini kir., valamint a schaffhauseni városi könyvtárakban, továbbá a nürnbergi German. Nat.-Museum-ban lelhetők. Böttigernek Fesslerre vonatkozó, 1811-ben leirt rövid életrajzi jegyzeteit szintén a drezdai kir. könyvtár őrzi.

A műveire vonatkozó korabeli kritikák teljes jegyzéke Jördens „Lexikon“-jában található (l. fenn 25.).

Tárgymutató.

„Abälard“ 6. 47—48. 51. 56.	Fichte 11. 32. 37. 38. 50. 51. 52. 58.
Achim von Arnim 22.	„Fiesko“ 15. 16.
afrikai szabadkőművesek 14.	Fischer Károly Ágost 42.
„Alexander“ 24. 36. 41.	Fleury 5.
„Alonso“ 56. 57. 58.	„Franz Sternbalds Wanderungen“ 21. 54.
„Ansichten von Religion und Kirchen-	Gánóczy Antal 7.
tum“ 6. 39. 46. 47. 55.	gnoszticizmus 49.
Arany János 67.	Goethe 20. 21. 28. 41. 56.
„Aristides“ 30.	Hase F. 23.
Aristophanes 60.	„Heinrich von Ofterdingen“ 21. 52.
„Attila“ 32—33. 36. 43.	von Held 18.
Barthélemy, Jean Jaques 24. 41. 42.	Helvetius 11.
„Benedikt“ 40. 59. 60—61.	Herder 28. 41. 45. 46. 47.
Bernhardi Ágost F. 39.	Hofmannswaldau 5.
„Bonaventura“ 51—53. 54.	Horányi Elek 14.
Bonfini 31.	Hugó Károly 31.
Böhme Jakab 28.	Hund Károly G. 14.
Böttiger 34. 36. 41.	illuminátusok 18.
Bretschneider Henrik 13.	II. Jakab 15. 16.
Clairvauxi Bernát 48.	Jakosics József 14.
Clemens 13.	Jansenius Károly 11.
Contessa 18.	Jean Paul 41. 60.
„Die drei grossen Könige der Hungarn“	II. József 1. 9. 10. 25. 27.
62—63.	Kant 11. 32. 41. 43. 46. 48.
„Emilia Galotti“ 16.	Katona István 14.
„Ernst und Falk“ 38. 39.	Kazinczy Ferencz 12. 31.
„Eunomia“ 36. 39—40.	Kempis Tamás 3.
Evergetenbund 18.	Kisfaludy Károly 31.
Eybel Bálint 9.	Kisfaludy Sándor 31.
Fessler János György 2.	Klopstock 9. 41. 54.

- Kneidinger Anna Mária 2.
 Korsiczky 13.
 Kortum 13.
 Kovachich Márton György 14.
 von Leipziger 18.
 Lenau 7. 8.
 Lessing 9. 16. 28. 38—39. 45. 46.
 Limmer K. 66.
 „Lotario“ 59.
 Malebranche 11. 28. 57—58.
 „Marc-Aurel“ 15. 17. 23 29.
 Martinovics 12. 14. 18.
 „Mathias Corvinus“ 31.
 Meissner Ágost 17. 19. 20. 23 25. 30.
 34. 42.
 miszticizmus 2. 5 11. 12. 28. 41. 48.
 49. 50. 51. 52. 53. 56.
 misztikusok 11. 49.
 Muratori 5.
 „Nachtwachen von Bonaventura“ 51.
 53. 61.
 Napoleon 53. 59—60. 65.
 „nazarénusok“ 54.
 neoplatonikusok 11. 49. 57. (l. még:
 Plotinus.)
 Newsky Sándor-akadémia 13. 51. 65.
 Novalis 21. 40. 52. 53. 54.
 Palma 31.
 Plato 11. 39. 57.
 Plotinus 11. 39. 46—47.
 Pray 31.
 Pyrker László 7.
 Pythagoras 20 29. 49.
 raczionálizmus 45 55.
 Rautenstrauch István 9.
 „Die Räuber“ 21.
 Ribadeneira 3.
 Rombauer János 12.
 Rosweid 3
 Rousseau 11. 47.
 Royal-York 36—38.
 Schelling 11. 36. 41. 43—45. 57. 58 63.
 Schiller 15. 17. 21. 27. 33 34. 46. 48.
 Schlegel Ágost Vilmos 20. 41. 44—45.
 Schlegel Frigyes 40.
 Schleiermacher, 11. 28. 57. 58.
 Schönwisner István, 14.
 Schrötter 41.
 Schwandtner 31.
 W. Scott 22.
 Seneca 5. 51.
 Shakespeare 15. 60
 „Sidney“ 15.
 Sonnenfels József 9.
 Spinoza 11. 27. 28. 41. 57
 strikte Observanz 14.
 Swift 60.
 szabadkömüvesség 13—14. 17—18.
 36.—39. 49.
 templáriusok 14.
 „Theresia“ 3. 43 47. 55—56. 58.
 Tieck 21. 41. 35. 54. 55.
 történetfilozófia 32—34. 43 45.
 Varnhagen von Ense 17. 18.
 Vörösmarty 32.
 Wackenroder 54. 55. 56.
 „Was ist der Kaiser?“ 10.
 Wegeli Karolina Mária 41.
 Weishaupt Ádám 18.
 Werner Zakariás 61.—62.
 Wieland 9. 17. 19—20. 23—24. 34. 41.
 42. 61.
 „Wilhelm Meisters Lehrjahre“ 21. 61.
 „Zerbino“ 35. 36.
 Zerboni 18.

János „írnoka“ és „kancellistája“ csak megemlíttett Szigethi Péter nem lehet azonos a mi Szigethi Péterünkkel, minthogy az 1658-ban Keménytől Erdélybe küldetve hozzá visszatér.¹⁾ Ha az említett családokhoz tartozó személyek egyáltalában léteztek, akkor Roth valószínűleg alig valamivel többet talált forrásaiban, mint hogy a Szalai és Szigethi családok a tatárok közeledtére elhagyták kúriájukat és Nagyszebenbe menekültek, s talán még azt, hogy egyik vagy másik családtag fogságba esett. De nem hiszem, hogy ennek feltételezése szükséges volna. Inkább azt hiszem, hogy Szalai fogságának történetét, mindnyájuknak a tatárok elől való menekülését, Szigethi Lajos és Szalay Eszter szerelmi történetét, melynek mint a mese gyengéd érzelmű elemének nem szabad hiányoznia, Roth szabadon kigondolta, ill. különböző egyes tipikus vonásokból összeállította. Mert szemmel láthatólag ki lehet mutatni, hogy a főszereplők több élménye számára, valamint más a főcselekvénnyel csak félig összefüggő esemény és végül az általános történeti állapotok és események számára Bethlen memoirjai, Graffius János „Siebenbürgische Ruin“-ja és a Seivert-féle „Königsrichter“ egyes részeiben kell a forrásokat keresnünk.

Lajos, Sándor és László menekülés közben átélt élményeinek és részben a tatárok betörésének leírására általánosságban kétségkívül a „Memoires du comte Betlem Niklos“ egyik részében nyert buzdítást;²⁾ részleteket Bethlen itt közölt élményeiből újra találunk a „Georg II. Rakoczi“-ban:³⁾ így, hogy a tatárok foglyaikat hátuknál fogva kötötték össze;⁴⁾ hogy a csapat elalvás előtt egy ökröt költött el;⁴⁾ hogy az egyik fogoly egy alvó tatártól hosszú handzsárt vesz el;⁵⁾ hogy a menekülők az erdőből kijutnak a síkságra, hogy a tatárok itt üldözik őket és hogy hajnalhasadtakor maguk előtt látják a várost.⁶⁾ — A „Siebenbürgische Ruin, beschreibts etc. Johannes Graffius“-ban ez olvasható: „Zu der Zeit sind etliche aus Hermannstadt zu Nösen auf dem Jahrmarkt gewesen, welche, als sie nun fast daheim sind gewesen, sind sie denen Tartaren in die Hände kommen, die haben sie miteinander gefangen, hart gebunden“ stb.⁶⁾ Roth ezt megragadja s szerinte Szalai grófnő ezen társasághoz

¹⁾ I. m. III. köt. 334. és 356 l., IV. köt. 141. l.

²⁾ V. ö. a. „Histoire“ II. köt. 195—198. l., némire fordítva T. 1847. 17. és 18. sz. 67.—72 l. — v. ö. jelen ért. 12. és 34. l.

³⁾ G. II. R. 138, 2; 149, 2; 150, 1; 153, 1.

⁴⁾ „Histoire“, II. köt. 196. l. 1. hasáb.

⁵⁾ i. h. 197 l. 2. hasáb.

⁶⁾ D. F. II. 149.

csatlakozik és így kerül a tatár fogságba, melyből fia szabadítja ki.¹⁾ Általában majdnem mindent megtalálunk csaknem szóról-szóra a „Georg II. Rakoczi“-ban, ami a „Siebenbürgische Ruin“ 148.—153. oldalain van: amint az első tatárok Nagyszeben előtt 100—300 embernyi csoportokban elvonulnak, amint a nagyszebeniek üldözik őket, de nem érnek el nagy eredményt;²⁾ a hadsereg különböző részleteinek táborozáskor való elhelyezése;³⁾ hogy felgyűjtják Nagyszeben, Kisdisznód és Szelindeket és elhajtják a kisdisznódiak állatait;⁴⁾ hogy az egyes polgárok 4, 10, 100, 300—700 aranyat fizettek⁴⁾ és sok egyebet. Seivert „Königsrichter“-jében Lutsch életrajzába van betoldva Kereszténysziget sorsa az ellenséges sereg elvonulásakor.⁶⁾ Roth nagyon híven követi ezt a leírást,⁶⁾ de már korábban fellépteti a gazember „kövér Hopprich“-ot és a nemeslelkű oláh nemesembert, hogy azt az eseményt összefűzze főszemélyei sorsával; Esztert elviteti Oltardhoz, Szigethi Lajos pedig szerinte Hopprich lövésére lovagol vissza Keresztényszigetre, megtalálja Esztert és elviszi Nagyszebenbe. Nézetem szerint főleg Bethlen memoirjai említett helyeinek, továbbá a kézművestársaság történetének és a keresztényszigeti epizódnak feldolgozása jogosít fel arra a feltevésre, hogy ily megjegyzésekben kell látnunk Roth egyedüli forrásait és hogy ezeket egyszerűen beleillesztette egy kigondolt mesébe. Ennek megfelelően tehát feltételezném, hogy Roth itt sem használt kéziratot forrásokat. A városi tisztviselők és tanácsesküdtek, kiket felléptet, Haller Gábor kivételével, kit tévedésből tesz meg magyar nemesből szász tanácsúrrá, ugyan mind fel vannak említve a nagyszebeni városi levéltárban meglevő 1658. és 1659. évi tanácsjegyzőkönyvekben, de nem hiszem, hogy Roth ezeket felhasználta volna, mert ott Löchelsdörfer esküdtnak Lechesdörfer a neve és készakarva való változtatás egészen indokolatlan volna.⁷⁾ (És ha betekintett volna is abba a néhány ebből a korból fennmaradt tanácsülési jegyzőkönyvbe, akkor sem használhatta volna őket elbeszélésében, mivel nem vonatkoznak fontos dolgokra, hanem legtöbbnyire magánügyekre.)

¹⁾ G. II. R. 155 s k.

²⁾ D. F. II, 149; v. ö. G. II. R. 179, 2.

³⁾ D. F. II, 150; v. ö. G. II. R. 180.

⁴⁾ D. F. II, 152; v. ö. G. II. R. 213.

⁵⁾ U. M. III, 4, 404.

⁶⁾ G. II. R. 215 s k.

⁷⁾ Löchelsdörfer a neve Brüllt krónikájában S. Q. II. 287. — Ott vannak említve Fleischer András és Teil György is (289. l.).

(10.) Barcsai.

A „Wahlfürsten“ c. novellasorozat második novellája „Barcsai“ címen jelent meg az 1847. évi Transsilvania 60.—84. számaiban (105 hasáb). A novella mint már említettem,¹⁾ kétségtelenül epikus átalakítása Roth elveszett „Rakoczi und Barcsai“ c. drámájának. Erre még vissza fogok térni.²⁾ A cselekvény Nagyszebenben játszik, mikor ezt Il. Rákóczi György ostromolja.

Krisztina, Konz Mihály nagyszebeni tanácsosnak leánya szereti Szörényt, egy fiatal magyar nemest, aki a Nagyszebenben tartózkodó Barcsai fejedelem kíséretében van. Krisztina atyja Lutsch János királybíróval mint az 500.000 tallérnyi államadósság kezeze tartózkodik Konstantinápolyban és nem tud semmit leánya szerelmi viszonyáról, az anya pedig ellenzi a viszonyt és a tervezett házasságot, először is, mert Szörény magyar nemes, aki nem igen illik szász polgárleányhoz, különösen pedig mert rossz jelleműnek tartja. Szörény ugyan azt hiszi, hogy az öregasszony csakhamar engedékkennyé válik, ha mint birodalmi báró vagy gróf s nem mint egyszerű szegény nemesember fogja megkérni a leány kezét. Krisztina megbízik kedvesében, de az öreg asszony tényleg nem csalatkozott Szörényben. Ámbár Barcsainak kedvence, Szörény mégis Rákóczinak igyekszik átadni a várost, minthogy mértéktelen nagyra-vágyásában azt reméli, hogy így ranghoz és gazdagsághoz fog jutni. Míg Werder polgármester és a tanácsurak, amint ezeknek a polgármester házában tartott tanácskozásából kitűnik, két tanácsos, Haller és Löchelsdorfer kivételével, kik Rákóczi-pártiaknak látszanak, szigorúan hívei Barcsainak és az őt támogató portának, addig Szörénynek a magyar főurak közt sok hasonló gondolkozású társa van. Barcsai kétszínű, gyáva és nem őszinte eljárásával ugyanis sok hívét elidegenítette magától, még az ügyét híven szolgáló kancellárjának, Bethlennek nagyrabecsülését is elvesztette; Barcsai ugyanis Rákóczival titokban tárgyalásokat folytat, melyeket Rákóczi egy követé, Mikes generális, mikor a tanács, a török vezérek és a magyar nemesek közös gyülekezete elé vezetik, megbízatásának elmondása közben majdnem elárulna, ha Bethlen a beszédében való ügyes megszakítással és jelentős kérdésekkel a helyzet felismerésére nem vezetné. Mikor ez a Mikes eltávozik, Szörény a lépcsőn néhány szót súg fülébe és azután Ugron, egy magyar nemes lakására megy, ki szíve

¹⁾ V. ö. jelen értekezés 29. l.

²⁾ jelen ért. 84. l.

mélyéből gyűlöli a szászokat. Itt megbeszélik az árulás kivitelét. Szörény egy polgárgenerális közvetítésével, mint mondja, aki Rákóczi barátja, — úgy látszik Haller az, — kieszközölte, hogy 10 órakor a szabók kivonulnak a szabótoronyból és neki adják azt át megőrzésre. Oda vonuljon Ugron 20 megvásárolt emberrel, az Erzsébetkapunál állítsa őket lesbe és tüzzön ki a toronyra egy lámpást. Szörény ezalatt majd elmegy Rákóczihoz és csapattal jelenik meg a torony előtt. Adott jelre azután Ugron dobjon le neki kötélhágcsót. A tornyon és az Erzsébet-kapun keresztül az ellenség be fog nyomulni a városba.

De másként történik. Miután Ugron embereit az Erzsébetkapunál lesbe állította, kissé ittas állapotban filozofálva álldogál barátja kedvesének, Krisztinának háza előtt. Ekkor látja, hogy Rusztem, a janicsárok pasája, ki szívtén imádja Krisztinát, arrafelé jön Szolimánnal, a spahik vezérével és ugyanazon ház előtt áll meg, melynek árnyékába Ugron félrevonul. Mikor eltávoztak, Ugron sajnálja, hogy Rusztem nem jött egyedül, mert akkor könnyen megfoszthatta volna a törököket vezérüktől. De ime Rusztem egyedül tér vissza a ház elé és heves szenvedélyében igyekszik oda behatolni. Ekkor Ugron kardjával reá támad, de Rusztem fürgébb és leszúrja Ugront. Krisztina közben az ablakhoz lépett, kinyírtja azt és meghallja Ugron sóhajtását. Amikor lesiet, kérésére és arra a megjegyzésére, hogy Szörény megmentéséről van szó, Ugron átadja neki a szabótorony kulcsát és megmondja neki, hogyha meg akarja menteni Szörényt, aki a várost elhagyta, hogy vakmerő tettel felküzdje magát, lámpást kell kiakasztania és kötélhágcsót kell leeresztenie. Krisztina megteszi, amit Ugron meghagy neki, de mikor Szörény lenn azt suttogja: „Siess Ugron, itt vannak barátjaink, nem vesztegethetjük időnket!“, borzadva veszi észre, hogy itt árulás történik. A még nem egészen leeresztett kötélhágcsót ismét felhúzza és ki akar sietni a toronyból, de az ajtót bezárva találja és eszméletlenül esik össze a lépcső legalsó fokán. Itt találja meg őt a polgármester, és minthogy minden körülmény arra vall, hogy az áruló tettet ő akarta véghezvinni, a városházára viszik.

Rusztem sejti, hogy Szörény az áruló. Ezt Szolimánnal szemben ki is jelenti, mikor az összetűzésből hazatérnek, melybe a polgárok még ugyanazon éjjel bocsátkoztak. De meg akarja várni, mi fog Krisztinával történni. Minthogy a polgármester a magisztratus ülésén nem tudja Hallerre rábizonyítani, hogy ő adta át a tornyot Ugronnak, és hivatalszolgája, ki állítólag a szabók céhmesterének

elvitte a parancsot, sehol sem található, a főbűnösség gyanuja Krisztinán szarad. De Rusztem azzal fenyegetődzik, hogy erőszakkal meggátolja, hogy Krisztinát bántsák, és minthogy a jelenlévő fejedelem, sőt a polgármester sem hiszi, hogy Krisztina a bűnös, a fejedelem Szörényt küldi hozzá, hogy ez a leányt az illető esetről őszinte vallomásra bírja. Ezután Barcsai és Werder Krisztina beteg anyjához mennek, ki magához kérte a polgármestert, hogy tőle Krisztina szabadonbocsátását kieszközölje. Miután Werdernek nem szabad őt szabadon bocsátania, az öregasszony kijelenti, hogy akkor ő megy el leányához a börtönbe. Közben Szörény Krisztina lábainál fekszik. A leány most utálja őt, de önként megígéri, hogy semmi áron sem fogja őt elárulni, hanem inkább meghal, ha polgártársai meg is átkozzák, de abban a tudatban fog meghalni, hogy megmentette szülővárosát. Ezen nemeslelkűséggel szemben Szörény elhatározza, hogy bevallja bűnét a fejedelemnek. De alig áll Barcsai előtt, azonnal megerősödik ismét az élet iránt való önző szeretete s elmulasztja a kellő pillanatot, mikor kész lett volna a vallomásra. Sőt mikor a fejedelem, ki előtt végül Szörény mégis csak gyanussá lesz, megjegyzi, hogy az árulót ki kell kutatni és meg kell büntetni, különben még ő maga lesz gyanussá, és azt kérdi, nincs-e Szörénynek fogalma arról, hogy mit kereshetett Ugron Krisztina háza előtt, Szörény elég aljas gondolkodású, hogy Krisztinát azzal gyanúsítsa, hogy úgy látszik, az utóbbi időben szerelmi viszonya volt Ugronnal. Ekkor a fejedelem undorral elfordul tőle és megmondja neki, hogy a polgármester őt, — Szörényt fogta gyanuba, — reszkessen tehát, ha ő az áruló.

Május 14-én Szörény a Haller-bástyán Rusztemmel találkozik, aki, hogy megmentse Krisztinát, elhatározta, hogy átadja a várost az ellenségnek. Szörény legyen a közvetítő közte és Gaudy ezredes közt, ki mint Rákóczi követe jött aznap a városba. Szörény kész erre, de titokban azt gondolja, hogy csak üsse fejbe Rusztem a polgárokat, majd el tudja venni tőle Krisztinát. Közben azonban, mikor kitudódott, hogy azon éjjel, melyen Krisztinát a toronyban megtalálták, Szörény nem feküdt otthon betegen, mint állította, hanem nem is volt a városban, a Gaudy tiszteletére rendezett lakomán a polgármester Barcsai beleegyezésével lefartóztatja az árulót. Ez az esemény azonban nem tántorítja el Rusztemet elhatározásától. De mielőtt nyíltan Rákóczi pártjára állana, elmegy a börtönbe Krisztinához, hogy visszonszeretetéért könyörögjön. Krisztina azonban visszautasítja. De még ez sem tartja vissza, hogy tervét végrehajtsa, és azután Krisztinát akár erőszakkal is magával vigye.

Ugyanazon este Konz Konstantinápolyból hazájába visszatérve megtudja a történeteket és leányához megy a börtönbe, ahol felesége ép meghalt. Krisztina könyörög atyjának, hogy ölje meg, mert nem kerülheti el a kínzást, gyalázatot és kétségbeesést, vagy ha Rusztem terve sikerülne, nem menekülhet a törökök kezéből; egyszersmind azt reméli, hogy halálával megmenti szülővárosát, minthogy Rusztem azután ismét mint a nagyszebeniek szövetségese fog küzdeni. A kétségbeesett atya teljesíti leánya kérését, azután felveszi leánya holttestét és vele a piacra megy, hol nagy zavargás támadt. Rusztem és Szolimán törökjeikkel útban vannak a városháza felé, nyíltan Rákóczi pártjára állottak, míg Rákóczi kívülről indítja meg az ostromot. A nagy piacon találkoznak a polgárok a törökökkel. Ekkor Rusztem meglátja holt kedvesét, megrendülve letérdel előtte, kétségbeesetten búcsút vesz tőle és most kivonul Rákóczi ellen. A küzdelemben elesik és a Sag-kapu előtt eltemetik. Szörény pedig felakasztja magát a börtönben.

Mikor első ízben olvastam a novellát, feltűnt a dialogusok, sőt monológok sokasága, a helyek, külső körülmények és a velük összekötött hangulat leírásának hiánya (bár Roth ezekkel máskor is nagyon helyesen takarékoskodik és nem fáraszt az arcok, a tárgyak, a szobák, épületek és egyéb helyiségek hiábavaló széles leírásával). Feltűnt továbbá a könnyű, eleven stílus rövid mondataival, a gyakran emelkedettebb nyelv, mely sokszor azzal a szándékkal, hogy költői legyen, mesterkéltté válik, egyes jelenetek szigorú határoltsága és plasztikus volta. Másodszor olvasva főleg arra törekedtem, hogy az olvasottat drámai cselekvényként lássam magam előtt és elfekintsek az elbeszélő mellékrésztől, mely a drámai, mozgalmas, párbeszédekben gazdag jeleneteket egymással összeköti. Végül is rendszeres drámát láttam magam előtt. Sőt az epikai köntös, melybe Roth kész drámáját burkolta, oly átlátszó, hogy még a dráma tervezetét is rekonstruálni lehet, amennyiben egyszerűen követjük a novella menetét. Szem előtt tartva a művészi drámai taglalás általános törvényét és Roth drámáit felépítésük szempontjából, itt adom a dráma tervét (a felvonásokra való beosztással együtt):

1. felvonás: 1. jelenet. Konz szenátor házában. Krisztina beszélgetése anyjával, azután Szörénnyel. Krisztina monológja.
2. jelenet. A polgármester házában. A polgármester és Haller, Löchelsdörfer, Fleischer és Hermann tanácsurak beszélnek a helyzetről.
3. jelenet. A fejedelem házában. Barcsai Bethlennel beszél, azután Barcsai kisérlete lép fel, ehhez jön a polgármester a tanácsurakkal és Rusztem. Bevezetik Mikest, Rákóczi követét.
4. jelenet. Ugron lakásán. Szörény és Ugron megbeszélnek az árulást.

- II. felvonás: 1. jelenet. Ugron éjjel Krisztina háza előtt. Ruztem és Szolimán fellepnek és ismét elmennek. Ugron monológja. Ruztem ismét fellep, monológ. Küzdelem Ugron és Ruztem közt. Ruztem el, Krisztina az ablaka előtt fekvő Ugronhoz jön.
2. jelenet. Krisztina a toronyban. A polgárok megtalálják őt.
- III. felvonás: 1. jelenet. Ruztem és Szolimán a küzdelem után a Sag-kapun át visszalovagolnak a városba.
2. jelenet. A tanácsülés. A polgármester kihallgatja Hallert, a szabócéhmestert és egy szabót. Barcsai közbejön. Ruztem és Szolimán jönnek. Szörényt elküldik Krisztinához.
3. jelenet. A fejedelem és a polgármester Krisztina anyjánál.
4. jelenet. Szörény Krisztinánál a börtönben.
5. jelenet. Szörény Barcsainál.
- IV. felvonás: 1. jelenet. A Haller-bástyán. Szörény monológja. Ruztem odalép hozzá.
2. jelenet. Lakoma a polgármesternél Gaudy tiszteletére. Szörényt elfogják.
3. jelenet. Ruztem Krisztinánál a börtönben, hol beteg anyja is fekszik.
- V. felvonás: 1. jelenet. Konz saját háza előtt. Az őt a polgármesterhez utasítja.
2. jelenet. Konz leányánál a börtönben. Rimánkodására megöli őt.
3. jelenet. A nagypiacon. Ruztem és Szolimán csapataikkal. A polgárok tömege. Konz halott leányát hozza. Ruztem letérdel előtte, majd kivonul Rákóczi ellen.
4. jelenet. Ruztemet a küzdelemből holtan hozzák hordágyon a városba. A börtönőrtől megtudjuk Szörény végét. A polgárok öröme Rákóczi elvonulásán.
- Megjegyzés. Az V. felvonás utolsó jelenete előtt talán még egy jelenet volt, mely a haretéren játszik. De ez valószínűtlen.

A jelenetek folytonos váltakozása nem szól talán rekonstrukció helyessége ellen, hanem mellette. Roth meglevő három drámájában is megvan; egy felvonásban három-, négy-, ötször, sőt többször is váltakozik a szín. A dráma valószínűleg prózában volt írva. A novella nyelve helyenként rhythmikus ugyan, kivált ahol „poetikus“-sá lesz, sőt néhány helyen annyira rhythmikus, hogy a prózát csak megszabott sorokba kellene írni, hogy valósággal ötlábú jambussá válják, pl.: „Ich sah die goldne Mücke im Strahl der Sonne gleiten und fahre schaudernd zusammen,

meinend, des blanken Beiles Blitz zu sehen,
das auf der Teuern Haupt herniederfährt“.¹⁾

De ez még épen nem jogosít fel bennünket annak feltevésére, hogy a dráma metrikus alakban volt írva, minthogy ily rhythmika Roth „Königsrichter von Hermannstadt“-jában is ismételtlen található,

¹⁾ B. 323, 2.

mely pedig szintén prózában van írva. Az a néhány izléstelen rímes sor, melyeket Krisztinával és anyjával mondat,¹⁾ sem jogosít erre a feltevésre, mert a drámában ép úgy állhattak elszigetelten, mint a novellában, — hisz a költő úgy tesz, mintha Krisztina ill. az anyja valami dalt vagy más hasonlót idézne vagy rögtönözne. Ugyanezt az eljárást találjuk a „Normänner in Italien“ végén is.

Az öt felvonásos dráma címe „Rakoczi und Barcsai“ volt, tehát valamivel helyesebb mint a novelláé. Bizonyára azért dolgozta át Roth, minthogy a drámának a nagyszebeni színpadon 1843-ban való előadását az állítólag benne előforduló politikai vonatkozások miatt nem engedték meg.

A forrásokról, melyekből a novella, ill. a dráma, tárgyát merítette, ugyanaz áll, mint a „Georg II. Rakoczi“ c. novella forrásairól. A mese magva mint egyéni meghatározott történet költött — t. i. a szerelmi viszonyok Krisztina, Szörény és Rusztem között, Szörény és Ugron árulása, Ugron meggyilkoltatása, valamint Rusztem időleges elpártolása a hozzátartozó motivumokkal együtt. De a különböző történeti események és történetileg hiteles viszonyok és helyzetek, melyeket megtalálunk a forrásokban, t. i. Brölfft Pál „Wahrhaftige Beschreibung stb.“-jében²⁾ Lutsch János királybíró „Diarium“-ában,³⁾ Graffius János „Siebenbürgische Ruin“-jában⁴⁾ Bethlen „Mémoires“-jaiban⁵⁾ és Lutsch életrajzában a Seivert-féle „Königsrichter“-ben,⁶⁾ egészzé vannak összeolvasztva, amelyet épen azért, minthogy anyagi és szellemi alkatrészei igazak, szintén történetileg igaznak érzünk. Szörény alakja költöttnek látszik. A 137, Barcsaival Nagyszebenben tartózkodó magyareMBER jegyzékében, melyet Kereszturi ad „Acta dierum“-jában,⁷⁾ Szörény hiányzik. A nemesek felsorolásánál, kik Barcsaival mint vezérkara résztvesznek a tanácskozásban,⁸⁾ Roth mindenképpen a „Siebenbürgische Ruin“-t követi,⁹⁾ az ott említett nemeseket mind megnevezi, de Szörény nevét utolsónak illeszti oda.

¹⁾ B. 317, 2, 3; 357, 2, 2.

²⁾ Közölte, de nem szöszertint, Seivert „Provinzialbürgermeister“-jében Werder életrajzában, hol a krónikás tévesen Prefling nevet visel (S. Pr. B. 94—123 = S. Q. II, 3. 277—306). Később az eredetű szöszertint közli a „Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens“, Neue Folge, herausgegeben von Eugen v. Trauschenfels, Brassó, Gött 1860.

³⁾ V. ö. jelen ért. 48. l. 7. jegyz.

⁴⁾ V. ö. jelen ért. 48. l. 9. jegyz.

⁵⁾ U. M. III, 4, 405.

⁶⁾ Kiadta idősb Albrich Károly az A. f. s. L. XIX. köt.; l. 313.—317. l.

⁷⁾ B. 286, 1, 3.

⁸⁾ D. F. II. 187, jegyz.

Sem az említett „Acta dierum“ és Kraus György „Siebenbürgische Chronik“-ja, sem a Roth-tól felhasznált krónikák, melyek leírják az ostromot, nem említik Szörény nevét és semmit sem tudnak a leírt specialis árulási kísérlethez csak megközelítőleg hasonló eseményről. Hogy Konz Mihály tanácsos Konstantinápolyban volt, ismételt hitelesen bizonyítva van,¹⁾ de ő nem tért vissza Nagyszebenbe, hanem útközben rablók meggyilkolták.²⁾ Vajjon Roth nem tudta-e ezt, vagy készakarva mellőzte a történeti igazságot, mert Konz hazaérkezése jobban beleillett novellájába, azt nem lehet határozottan állítani. Én az elsőt tartom valószínűbbnek, mert a Roth-tól felhasznált krónikák nem említik Konz halálát, és mert Roth nem olvasta a tanácsjegyzőkönyveket, Kereszturi krónikáját (bár Graffius a 187. oldalon figyelmeztet erre) és Kraus krónikáját, — egyetlen egy hely sem engedné meg ennek feltevését, ami megint amellet szól, hogy Roth nem bajlódott kéziratok forrásokkal.³⁾ Konz feleségéről és leányáról sincs szó, ahol őt említik. Hogy a török pasa „finom, csinos férfi“ volt és a Weinanger-en lakott, azt Graffius bizonyítja,⁴⁾ hogy meghalt és a Sag-kapu előtt temették el, amellet Brölfft⁵⁾ tanuskodik, — Graffius a Sag-kapu helyett a Burger-kaput említi. De a Rusztem és Szolimán nevek Roth forrásaiban sehol sem fordulnak elő és a török tiszteknek Keresztúrtól adott jegyzékében sincs sem Rusztem, sem Szolimán említve.⁶⁾ Kraus a törökök főpasáját, kinek halálát szintén említi, Kopani Eli-nek nevezi.⁷⁾ Brölfft és Graffius szerint május 19. a főpasa halálának napja (Kraus nyilván tévesen „áprilist“ mond); Graffius szerint a halál oka hagymáz, melyben akkor sokan elpusztultak. Hogy Roth ezekben a pontokban készakarva tért el a történeti igazságtól és hogy miért tette ezt, közelfekvő dolog. Hogy a törökök a polgároktól elpártolni és Rákóczihoz átmenni akartak volna, arról nem tudnak a krónikák. A polgármestert, a többi főtisztviselőt és a

¹⁾ Az 1659. és 1660. évi nagyszebeni tanácsjegyzőkönyvekben; D. F. I. 303; 325; D. F. II. 160; 200.

²⁾ Nagyszebeni tanácsjegyzőkönyv 1660-ból: „interfectus a latronibus in itinere“; v. ö. Kereszturi, Acta dierum, ed. Albrich, A. f. s. L. XIX. 134; 170. — Kraus, Siebenbürg. Chronik (Fontes rerum Austr. IV. 50. l.): „Konz wird unterhalb Deva von des Czurulai Pap Völckern jemmerliger weiss erhaben“.

³⁾ Roth idejében Kereszturi „Acta dierum“-ja és Kraus krónikája még nem jelent meg nyomtatásban.

⁴⁾ D. F. II. 174.

⁵⁾ S. Pr. B. 122 (= S. Q. II, 3, 305); v. ö. B. 362, 1, 3.

⁶⁾ Acta dierum, A. f. s. L. XIX. 149 s k. l.

⁷⁾ Kraus, Siebenb. Chronik II. (Fontes rer. Austr. IV.) 54. l.

tanácsesküdteket illetőleg ugyanaz áll, amint erre vonatkozólag az előbbi novella tárgyalásánál mondtam,¹⁾ mert ezek a személyek ott is fellépnek. Barcsai és Bethlen történetileg híven vannak jellemezve. Ugront megnevezi Kereszturi, Graffius és Brölfft.²⁾ Ez utóbbi szerint Ugron Löchelsdörfferrel és Fleischerrel mint követ a sellemberki országgyűlésre ment, de speciális árulási tevékenységéről és haláláról semmit sem tudnak a krónikák.

Nézetem szerint már az ezen tényekhez fűzött megfontolásnak is azon eredményhez kell vezetnie, hogy Roth a mesét mint összefüggő egyéni történetet, szabadon kigondolta. Ezt az eredményt még az a körülmény is erősíti, hogy míg a tulajdonképpeni mese számára nem tudtam forrásokat találni, minden kis részlet, apróság, esemény vagy motívum számára, melyek vagy mint szükséges részek vannak beleillesztve az anyagba, vagy inkább csak a hívebb kulturtörténeti vagy lélektani jellemzést szolgálják, az említett munkákban lehet a forrásokat megtalálni.

A drámából keletkezett novella bevezetését Roth Lutsch „Diarium“-a és a Keménytől hozzá írt előszó alapján írta,³⁾ továbbá a „Siebenbürgische Ruin“,⁴⁾ Bethlen „Memoires“-jai⁵⁾ és Brölfft naplója,⁶⁾ és esetleg Werder életrajza⁷⁾ alapján. Hogy Lutsch „Diarium“-át felhasználta, annak abszolút bizonyossága már abból következik, hogy Roth több helyen szószerint idézi, persze anélkül, hogy megemlítené, honnan való az idézet; pl.: „Da hat der Fő Vezér das Principat dem Herrn Barcsai Ákos überantwortet, ein Kafftan lassen umgeben, einen Sammet Hut mit einem grossen weissen Feder Pusch“ stb.,⁸⁾ továbbá talán a nagysinkai országgyűlés részletes leírásainak⁹⁾ és a nagyvezér követeléseinek (40.000 arany adó, 50.000 tallér „für des gnädigen Kaisers expensen“ Lugos és Karánsebes átadása)¹⁰⁾ összehasonlításából is ez következik.

A többi forrásnak a bevezetés számára való használatát mutatja a többi közt a következő helyek: ahogy Barcsai Segesvárra megy

¹⁾ V. ö. jelen ért. 80. l.

²⁾ V. ö. Acta dierum, A. f. s. L. XIX. 313. — D. F. II, 187. — S. Pr. B. 104. (= S. Q. II, 3, 287).

³⁾ D. F. I, 279 s k.; 286—303.

⁴⁾ D. F. II, 161—165.

⁵⁾ Hist. des revol. de Hongrie II. 166.—185. l.

⁶⁾ S. Pr. B. 94—123. (= S. Q. II, 3. 277—306.)

⁷⁾ U. M. III, 4, 405.

⁸⁾ D. F. I, 302 s k.; v. ö. B. 265, 2, 3.

⁹⁾ D. F. I, 289; v. ö. B. 265, 1.

¹⁰⁾ D. F. I, 297; 302; v. ö. B. 265, 2, 2.

és elveszi Bánfi Erzsébetet,¹⁾ és ahogy a nagyszebenieknek Barcsait magukhoz kell fogadniok.²⁾ De magában az elbeszélésben is lépten-nyomon mutatkoznak tények és motívumok, melyek az említett források valamelyikéből vannak merítve. A legfontosabb párhuzamokat, amelyek ezt bizonyítják, a következő részletek leírásában találjuk: hogy a magyarok és szászok viszonya feszült; hogy a magyarok árulási összeköttetésben állottak a kívül levőkkel;³⁾ hogy két elleneséges zászlóalj el akarta hajtani a nagyszebeniek legelő lovait, de visszaverték őket;⁴⁾ hogy „egy lovas egészen az őrházig jött és egy katonát a falon belül az ágyán lőtt agyon⁵⁾” (— ez a krónikák szerint ugyan május 5-én történt, de Roth már elsejére helyezi, elbeszélése napjára, hogy ellentétet teremthessen: „Dem stillen Abend . . . folgte eine unruhige und geräuschvolle Nacht“—); hogy elhozták a „farkast“, egy kiválóan nagy ágyút,⁶⁾ ennek golyója átütötte a falakat és halálosan megsebezte a sekrestyés gyermekét,⁷⁾ de hogy ez általánosságban nem nagyon veszedelmes;⁸⁾ hogy Rákóczi láthatólag különösen a kovácstornyot vette célba;⁹⁾ hogy a tizedesek vízzel telt bőrvédreket tartottak készen az oltásra és minden ház előtt vízzel telt edények állottak;¹⁰⁾ hogy Lutsch és Konz magyar fogolytársai ki tudták maguknak eszközölni szabadonbocsátásukat;¹¹⁾ hogy Haller Gábor egy óra hosszat volt Rákóczinál a kistoronyi táborban;¹²⁾ hogy Rákóczi „traktál“-ta a hozzá a sellemberki gyűlésre küldött nemeseket és szász tanácsosokat;¹³⁾ hogy mind a három (magyar, török, szász) „párt“-nak együtt jelen kellett lennie, ha valami kívülről jövő üzenetet tettek közzé, ill. levelet bontottak fel;¹⁴⁾ a Rákóczi követével

¹⁾ Hist. des rev. de Hongrie II, 167, németül T. 1847, 1, 4; v. ö. B. 266, 1, 5.

²⁾ D. F. II, 170; S. Q. II, 3, 277 s k.; U. M. III, 4, 405; v. ö. B. 267, 1, 3 és 4.

³⁾ D. F. II, 182 s k.; 220 s k.; v. ö. B. 269, 2, 2.

⁴⁾ S. Pr. B. 118 (= S. Q. II, 3, 301); v. ö. B. 273, 2, 2.

⁵⁾ D. F. II, 204; S. Pr. B. 119 (= S. Q. II, 3, 302); v. ö. B. 277, 2.

⁶⁾ D. F. II. 194; S. Pr. B. 103. (= S. Q. II, 3, 286); v. ö. B. 277, 2.

⁷⁾ S. Pr. B. 107 (= S. Q. II, 3, 290); v. ö. B. 273, 1, 2.

⁸⁾ S. Pr. B. 112 (= S. Q. II, 3, 295); D. F. II, 197; v. ö. B. 273, 1, 1.

⁹⁾ D. F. II, 197; v. ö. B. 277, 2.

¹⁰⁾ D. F. II, 191; v. ö. B. 277, 2.

¹¹⁾ D. F. I, 327 sub 2. Juli; 331 sub 25. Nov.; 333 sub 27. Juni v. ö. B. 274, 1.

¹²⁾ S. Pr. B. 96 (= S. Q. II, 3, 279); D. F. II, 176; v. ö. B. 279, 2, 7.

¹³⁾ D. F. II, 188; v. ö. B. 326, 2.

¹⁴⁾ D. F. II, 180; v. ö. B. 287, 1 és 2.

való jelenetnek forrása a „Siebenbürg. Ruin“-nak egy helye, de Roth a követséget, melyet már januárban küldöttek, csak májusba helyezi, mert ez szintén szervesen van beleillesztve meséjébe.¹⁾

(11.) Kemény.

A „Wahlfürsten“ c novellasorozat harmadik és utolsó novellája az 1847. évi Transsilvania 91. – 103. számaiban jelent meg (62 hasáb).

Tartalma röviden a következő:

Sander, egy küllölmegyei szegény szász község tanítója nőül kérte Reinhold Sárát, a község papjának leányát, de kosarat kapott, mert Sára híven szereti Wernert, egy szegény parasztözvegy fiát, ki Wittenbergben theológiát tanul. Erre a gazember Sander boszút lihegve elhiteti a község fiatal magyar földesurával, hogy Sára rossz-híré leány és felbiztatja, hogy kerítse hatalmába. A fiatal nemes négy hónapig tartja Sárát kúriáján. Ezalatt a pap hetekig áll hiába a kúria előtt és mikor végre egyszer a vadásatról hazatérő úrfi lábai elé akarja magát vetni, a kapus ráúszítja a kutyákat. Sebeibe és bánatába belehal, a felesége csakhamar követi, és a gazember Sander lesz az utódja. Amikor I. Rákóczi György fejedelemhez hívják a nemest, Sára szüleihez akar sietni, de Sander csúfosan elkergeti a paplaktól. Ekkor menedéket talál Wernernek anyjánál. Mikor leánykája született, Sander arra kényszeríti, hogy nyilvánosan vezekeljen. Ép a Magdolna tárgyról tartott vakbuzgó prédikációban szitkokkal elhalmozza, mikor belép a templomba Werner, ki ép hazatért Wittenbergből. Mikor meglátja őt Sára, bár mezítláb van és tél ideje, gyermekével az erdőbe siet. Werner, ki látására elájult, órák hosszat tartó keresés után a havon ülve találja őt, miközben egy farkas mind közelebb ólálkodik körülötte. Sára meghal a meghülés következtében, Werner pedig nagy búskomorságba esik, mely végül időleges tébolyban végződik. 10 napi örület, mialatt átkóborolja az egész környéket, 10 napi tiszta eszmélettel váltakozik nála. Világos napjain nagy szeretettel foglalkozik menyasszonya leánykájával, a kis Sárával, kit Sander ép oly gyűlölettel üldöz, mint azelőtt anyját. Mikor Werner anyja meghal, Sára és „a jó bolond“, mint nevelőatyját nevezi, egészen egymásra vannak utalva. Mikor Sára már 12 éves, a nemes visszatér kúriájára; megtudja, hogy ki a leányka és örökre magához akarja venni. De mikor Sára megtudja Wernertől anyja történetét, elhatározza, hogy örökre Wernerrel marad

¹⁾ D. F. II. 179 s k.; v. ö. B. 287; 289.

és egyszer éjnek idején elhagyja vele a falut, melyhez anyja sírján kívül semmi sem köti. Werner 10 világos napja alatt Szent-Demeterig vándorolnak, egy udvarhelymegyei faluig, ahol Gyulaffi László özvegye egy házikót ad nekik tartózkodó helyül. Ott ketten évekig boldogan élnek, Werner tébolya javul, csendes melancholiává változik. Ekkor 1660-ban, mikor Lázár György gróf birodalmi protonótarius Kemény emberei elől Gyulaffi özvegyéhez menekül, megzavarodik nyugalmuk; Wernert, ki saját kunyhójába fogadott egy Kemény csapatai elől elmenekült török tisztet, Izmailt, Keménynek Lázárt üldöző emberei arra kényszerítik, hogy vezesse őket a Gyulaffi-kúriára, Lázárt elfogják és Werner kunyhója előtt leszúrák. Ezután Kis, a csapat vezére a kunyhóba megy, hogy szemügyre vegye Sárát, kire egy katona figyelmeztette. Midőn tolakodó lesz, megjelenik Izmail a szomszédos szoba ajtajában; Kis azonban lélekjelenléttel gyorsan kiszökik, Wernert elverik, Izmailt pedig fel akarják akasztani. A sötétségben azonban a fára, melyre Izmailt fel kell akasztani, Werner felmászik, mintha Kis emberei közül való volna és tartja Izmailt. Mikor Kis visszavezette a kunyhóba az ellenszegülő Sárát, legénysége pedig két ember kivételével, kik az ajtó előtt várnak, elvonult, Werner megszabadítja Izmailt és a kunyhó felé siet vele, hol Sára küzd Kissel. Sára a lámpával már felgyújtotta a kunyhó szalmafedelét, hogy inkább meghaljon, semhogy megbecstelenítsék, és Kis már erőszakkal ki akarja őt vinni, mikor odaáll az elszörnyedő Kis elé Ismail, kit felakasztottnak tart. Újból heves birkózás támad, melyben Werner támogatja Izmailt. Mikor a visszatért lovascsapat az ajtón dörömböl, ép akkor szakad le a kunyhó égő teteje és maga alá temeti a bennlevőket.

A tudományos ízü bevezetés és a többi rész számára, melyekben az általános történeti viszonyokat rajzolja,¹⁾ Roth itt is részben ugyanazokat a forrásokat használta, mint az előbbi két novellánál, t. i. Bethlen memoirjait²⁾ és Graffius János „Siebenb. Ruin“-ját,³⁾ melyből egy helyet szószerint idéz, persze megint anélkül, hogy megmondaná, honnan veszi idézetét.⁴⁾ Talán használta Lebrecht Mihály „Siebenbürgens Fürsten“ c. művét is.⁴⁾ Hogy az elbeszélés meséje valamilyen forrásból van-e merítve, azt nem tudom meg-

¹⁾ K. 389—392, 1; 429, 2—431, 2.

²⁾ V. ö. jelen ért. 48. l.

³⁾ „noch selben Abend wurden alle Stücke auf allen Basteien losgebrannt und Freude geschossen“ stb. K. 389, 2; v. ö. D. F. 210, továbbá 209; 226.

⁴⁾ Nagyszeben, Hochmeister, 1791—2; v. ö. II. köt. 283—287.

mondani. Nagyon valószínűnek tartom, ámbár úgy látszik, mintha a novella első része Kleist „Michael Kohlhaas“ c. novellájára emlékeztetne. Az a benyomásom, mintha Roth valami hagyományra támaszkodnék, ha nem is lehet kételkedni, hogy itt is, mint rendszeren, az esetleg előtte fekvő anyaghoz szabadon kigondolt részleteket illesztett hozzá.

12. Zacharias Wirbel in Liebesnöten.

A XIX. század negyvenes éveiben eleinte csak a „Siebenbürgischer Volksfreund“-ben, később itt-ott más lapokban is több levelező tréfás, de elmés álnév alatt levelezést folytatott, amelyben helyi eseményekről tudósították egymást. Ezek néha több mint helyi jelentőséggel bírtak, a kor általános jelenségei voltak. Megkezdte ezt a levelezést Nagyszebenben a „Volksfreund“-ben Zacharias Wirbel,¹⁾ ki valószínűleg maga a „Volksfreund“ szerkesztője volt, és „sógora“, a brassói Sebastian Zwickel.²⁾ Hozzájuk csatlakozott idővel másoknak egész sora, mint Hanns Fürchtegott, Jeremias Klopff, Emanuel Veränderlich, Justus Gradaus, Hans von der Warte, Tobias Fragezeichen, Gottlieb Wahrlich és mások, míg végre minden nagyobb helység képviselve volt parlagias-szimbolikus nevű levelezővel. (Majd nők is vettek részt e közlevelezésben Anna Gesprächig, Martha Neugierig, Ursula Plauderin és hasonló nevek alatt.) Wirbel és Zwickel levelezésük közben polemikákban is résztvettek, melyeket más lapok kezdtek, és emellett Roth, mint az 1846. évi Transsilvania szerkesztője és számos cikkének szerzője, szintén nem egy csípős megjegyzésben részesült. Roth kivált „Sächsischer Ultraismus“ c. cikke³⁾ miatt kapott tőlük alapos vágásokat a tisztviselők egyenruházásáról kitört újságháborúban.⁴⁾ Roth most megboszulta magát rajtuk, első sorban Wirbel-en, leghevesebb támadóján, a „Volksfreund“ szerkesztőjén, amennyiben Benigni 1847. évi „Siebenbürgischer Volkskalender“-jében satirikus novellát, — „Schwank“-nak nevezi, — adott ki „Zacharias Wirbel in Liebesnöten“ címen (Siebenbürg. Volkskalender für 1847. 52.—99. l.). Természetesen nevét nem írta alá, de bizonyára általánosan ismeretes volt, hogy ő a szerző, mert a „Pester Zeitung“ egyik százsz levelezője nyíltan kimondja („Auch der Roman im heurigen (1847) Volkskalender

¹⁾ Wirbel = bizonyára mert kérdéseket, viszonyokat sth. felkavar.

²⁾ Zwickel = bizonyára mert csíp, csípős kritikát mond.

³⁾ V. ö. jelen ert. 34. és 41. s k. l.

⁴⁾ S. Vfr. 1846. 13; 15; 19; 20; 26. sz.

„Zacharias Wirbel in Liebesnöten“ ist von ihm“ stb.),¹⁾ míg a Wirbel és Zwickel közt erről a szatiráról a „Siebenbürgischer Volksfreund“-ben folytatott levelezésben található számos célzás is csak Rothra vonatkozhatik: pl. hogy méltóság és tisztelet nincs belevarrva a karingbe²⁾ („Chorrock“ v. ö. hozzá Marlin költeményét a „Politische Kreuzzüge von Josi“-ban, hol Roth „dramatischer Chorrock“ nevet nyer); továbbá: „am Schreiber ist ein Tischler verdorben, weil er gar zu gut den Hobel handhabt und selbst das knotigste Holz, bevor es zum Kasten verarbeitet werde, aus seinen Händen nicht ungehobelt hervorgehen würde“,³⁾ amiben célzást kell látnunk arra, hogy Roth atyja asztalos volt és szójátékot Hermány (Kastenholz) község nevével; és végül: „ich wette, die in unserer Biographie⁴⁾ ausgesprochenen Ansichten stammen von einem Journalisten“. ²⁾ De még ha hiányoznának is ily bizonyítékok arra, hogy Roth a szerző, stíluskritikával szemmel láthatólag ki lehetne azt mutatni, minthogy kompozíciójának, gondolatkapcsolatának és nyelvének minden sajátága apróra megvan ebben a novellában, bár ez irodalmi faji jellegét tekintve Rothnak minden előttünk ismeretes novellájától lényegesen különbözik. Ez a novella az egyedüli modern tartalmú szatirikus-burleszk a sok komoly művészeti történeti közt, bár ezekben is, mint pl. a „Kurutzenanführer“-ben és „Sachs von Harteneck“-ben helyenként szatirikus hangok is pendülnek meg. Az ebben a „Schwank“-ban kimondott nézetek is egyeznek Rothnak másutt, kivált hírlapi cikkeiben nyilvánított nézeteivel. A szerkezetbeli technikában figyelmeztetnünk kell arra az eljárásra, hogy kész érdekes helyzettel lép meg és csak utólag mondja el a megértéséhez szükséges dolgokat.

A novella célja első sorban az, hogy Roth Wirbel Zakariás újságíró, kit gyakran gúnyosan „szellemes“-nek és „szellemdús“-nak nevez, mindenféle nevetséges helyzetben rajzolja és hírlapírói tevékenységét szarkasztikus kritika alá vegye, amennyiben kimutatja, hogy mily kicsinyesek, tisztára személyeskedők és tárgyilag hibásak ítéletei, hogy mily károsan használja ki azt a hatalmát, hogy nyilvánosan beszélhet. Bár Roth egész novellájával kiválóan egy újságíró ellen fordul, t. i. ellenfele ellen, mégis ő, ki maga is testestül-

¹⁾ P. Z. 1847. 481. 2590. „Sächsische Briefe“ I. -nz-tól = Poinz (Schmidt Henrik)?

²⁾ S. Vfr. 1846. 48. 376.

³⁾ S. Vfr. 1846. 52. 406.

⁴⁾ T. i. a szatirikus novella.

lelekestül újságíró, pártját fogja hősének, ahol ez személyes tulajdonságaitól eltekintve igazságtalanul szenved attól a gyűlölettől, amely a hírlapírókat általában üldözte. Így tehát ezt a novellát egyszersmind a hírlapirodalom ellenségei és a „régí jó idők“-ről ábrándozók ellen, a politikai és kulturális sötétségben járás ellen irta. Ez a tendencia bele van illesztve a különben egészen mulattató, jókedvű mesébe, mely az események egész sorát kapcsolja egybe egy egészzé s mely nemcsak a hírlapírásra és ami vele összefügg, hanem az akkori nyilvános ill. társadalmi élet számos oldalára találó világosságot vet. Ezáltal az egész novella szatirikus korképnek tűnik fel.

Mikor Wirbel Zakariás, egy helyi lap szellemes szerkesztője és mint ilyen városa egész életének zsarnoki bírāja, Zwickel barátjától figyelmeztetve szánkázni látja Annát, Pech gazdag vállalkozó leányát, fülíg szerelmes lesz beléje, de sokáig hiába iparkodik vele megismerkedni, úgy hogy érzelmeit csak platonikusan öntheti ki mindenféle újságcikkben. Mikor végre házibálon megismerkedett vele, és a leány is rögtön szerelemre gerjedt iránta, boldogságuknak Pech úr állja útját ellenséges módon, minthogy a hírlapírás újdivatú intézményét és annak képviselőit nem szenvedheti. De Wirbel nem szűnik meg remélni. Annát folyton körülrajongja; egy árvíz alkalmával a ház egyik ablakából csónakjába emeli és azt hiszi, hogy megmenti, noha a házat az árvíz részéről semmi veszély sem fenyegeti, amiért a felbőszült atyától mint leánya elcsábítója goromba szidásban részesül. Meg is betegszik miatta, mert hamis szerelmes levéllel találkára rendeltetve, egy egész éjjel kertje előtt vár reá. Nyaralás közben pedig, hol sikerül neki, hogy Pech tudta nélkül naponként hosszú ideig együtt lehet szerelmesével, barátjával együtt elverik, mikor Annának éjjeli zenét rendez. Más egyéb nevetséges helyzetbe is kerül és nem egy megaláztatásban lesz része. Pech úr csak akkor hangolódik számára kedvezőbben, mikor kimondhatatlan élvezettel olvasta Wirbel egy cikkét, amelyben ez egy a város körül érdemeket szerzett, de Pech előtt nagyon gyűlöletes emberrel csúnyán elbánt — (Pech úr ugyanis nyilvánosan a hírlapírás ellen szól és ignorálja azt, idegen név alatt azonban minden helyi lapot járat). De arról még mindig nem akar tudni, hogy Wirbel a veje legyen, még akkor sem, mikor az egy vadászat alkalmával életét menti meg. Csak mikor Wirbel az újságban elmondja ezt az esetet a közönségnek és amellet felhasználja az alkalmat, hogy arról a nagy veszteségről beszéljen, mely Pech balesetével a várost és a hazát érhetne volna, és Pech erényeiről és érdemeiről dicshimnusz zeng, lágyul el Pech úr: „Diese Zeitungs-

schreiberei hat doch auch ihre gute Seite! Überhaupt scheint dieser Zacharias Wirbel ein braver, verständiger und das Gute redlich wollender Mensch zu sein!“ Többet nem mond, de cselekszik. Korácsonykor elzárt szekrényben leányának ajándékozta Wirbelt, s így a novella a hírlapírás diadalával végződik.

A cselekvénynek valószínűleg részleteiben semmi tényleges esemény vagy helyzet sem lesz az alapja. Ez kitűnik már egy megjegyzésből, melyet Wirbel és unokatestvére a „Volksfreund“-ben megjelent ehhez a szatírához fűződő levélváltásában megtalálunk, — : a meglepettek állítólag nem ismernek rá arcképükre.¹⁾ Hogy a cselekvény költött, arra vall az a körülmény is, hogy Roth a novelláját kész képekhez írta, a novella t. i. illusztrálva van. 12 kis (6 × 4 cm nagyságú) fametszet van beleillesztve, az 1847. évi ulmi „Prophetischer Bilderkalender“-ből véve, ahol ezek a 12 hónap díszítő képei. A kép, melynek a novellában az öreg Pech szánkázását kell ábrázolnia, a januárt jelenti, a Pechnél levő házibált ábrázoló a februárt, a kép, melyen Wirbel az árvíz alkalmával Annáját az ablakból kiemeli, a márciust jelzi stb. Az ulmi kalendáriumban minden kép alatt hozzáillő vers áll; ezek a versek is indíthatták Rothot novellája megszerkesztésére. Pl. a január alatt ez áll:

„Liegt auch Schnee in Wald und Gründen,
Herzen flammen, Blicke zünden.“

a február alatt:

„Carneval, in lustigen Nächten
Liebst du süßsen Bund zu flechten.“

és a március alatt:

„Brücken stürzen, Ströme schwellen,
Liebe scheut nicht Strom, noch Wellen.“

Roth a képeket egészen abban a sorrendben használja, ahogy a kalendáriumban állanak, és cselekvényét egy egész éven viszi át, tehát teljesen követi a képek által előírt utat. Ezt azonban oly ügyesen teszi, hogy nem is lehet észrevenni, hogy a novella kész képekhez íródott vagy épen, hogy a képek kalendáriumi havi képek, — tényleg nem is közönséges havi képek, hanem nagyon eredetiek. Wirbel Zakariás persze Roth eljárását nagyon nevetségesnek találja az említett levélváltásban.²⁾

¹⁾ S. Vfr. 1847. 1. 6.

²⁾ S. Vfr. 1847. 3. 23.

C) Scott Walter regényei mint Roth forrása.

Hogy Roth regény- és novelláirói működése Scott határozott befolyása alatt állott, ezt, amint már Roth életrajzában említettük, nemcsak az általános külső körülmények teszik nagyon valószínűnek, hanem már Marlin József, Roth kortársa, ki ama kor irodalmi életének közepén állott és bizonyára jól tudta, hogy mely költők tekinthetők az erdélyi szász költők számára irodalmi keresztszülőknek, határozottan kimondja, hogy Roth novellái „in Walter-Scott-nachbeterdarstellung gehalten sind.“¹⁾ Ez az ítélet a kortársaknál ellenmondás nélkül megmaradt, és újabb időben Wittstock O., Teutsch Fr. és Hajek Egon is hasonlóképp nyilatkoztak.²⁾ Ezen körülményeken kívül azonban, melyek mint egyedülálló érvek természetesen semmit sem bizonyítanak, Rothnak Scott-tól való függése minden kétségen kívül bebizonyul kettőjük technikájának megvizsgálásánál. Ezen értekezés keretében azonban nem nyújthatom bizonyítását annak, hogy Roth technikája teljesen Scott befolyása alatt áll, ez Roth novelláinak irodalomtörténeti és esztetikai szempontból való vizsgálatára tartozik. Itt egyrészt Scott, másrészt Roth műveiből csak néhány feltűnő párhuzamot akarok közölni, melyek már elégségesek annak bizonyítására, hogy Scott a legnagyobb befolyást gyakorolta Roth-ra. Hogy Roth tudta-e ezt, hogy tudatosan utánózta-e Scottot vagy sem, az mellékes. A következő párhuzamok természetesen nincsenek rendszeresen és kimerítően összeállítva; több oly egyezés, mely ha nem is mindegyik külön-külön, de valamennyien közös előfordulásukkal arról győznek meg, hogy nem alapulhatnak a véletlen, elég arra a célra, hogy nyilvánvalóvá tegye Rothnak Scott-tól való függési viszonyát. Meg vagyok győződve, hogy nagyon is szaporítani lehetne őket.

A „Harteneck“ bikajelenetének és Ida erre következő állapotának pontos ősképet találjuk a „Bride of Lammermoor“ bikajelenetében és Lucia rá következő állapotában. A „Bride of Lammermoor“-ban (5. fej.) Ravenswood megmenti lady Luciát és fegyvertelen öreg atyját az erdőben nekik rontó bikától, azáltal hogy lelövi a bikát; Luciát azután karján a forráshoz viszi, később karonfogva vezeti el onnan. A leány szorosan kapaszkodik megmentője karjába. A férfi tartózkodó, minden köszönetet visszautasít és eltávozik, mikor Lucia atyjával találkozik; Lucia pedig ettől a pillanattól fogva

¹⁾ P. Z. 1847. 439. 2351.

²⁾ L. jelen ért. 4. l. 4. és 8. jegyzetét, 5. l. 3. jegyzetét.

rajongással szereti, így pl. mélyen bevésődött emlékezetébe a férfi hangjának csengése. Roth regényében Harteneck megmenti Ida grófnőt és hugát az erdőben nekik rontó bikától, azáltal hogy azt szarvánál megfogja és egy görcsös bottal elkergeti, karján viszi Ida hugát és később karonfogva vezeti Idát is, ki szintén szorosan kapaszkodik karjába; Harteneck tartózkodó, visszautasít minden köszönetet és elszökik a köszönetnyilvánítás elől, midőn Ida szüleivel találkoznak; Ida pedig ettől a pillanattól fogva rajongással szereti, így pl. mélyen bevésődött emlékezetébe hangjának csengése.¹⁾ — Hogy Harteneck kedvesét titokban házában tartja, ép úgy hogy Forgách Ilona grófnőt fogva tartja a kissinki paplakban, mutatis mutandis megfelel Leicester gróf titkon összeesketett felesége fogságának Cumnore-Halle-ban (a „Kenilworth“-ban). Hartenecknek Idához intézett levelét ellopják a követtől, aminek nagyon végzetes következményei vannak, ép úgy mint Amynak Leicesterhez intézett levelét is ellopják, ami szintén végzetes következményekkel jár. Körtvélyesi rokon alakja a gazember Varney-nek Scott „Kenilworth“-jában, ugyanazzal a szándékkal és hasonló helyzetben hatol be Erzsébetnek, Harteneck feleségének szobájába, mint Varney Leicester feleségének, Amy grófnőnek lakásájába; Körtvélyesi orozva lelövi Szt-Pali-t, mert ez akadályként áll útjában, hogy Erzsébet-et meghódítsa, míg Varney Lamburne Mihályt lövi le orozva, mert az Varney tervének, hogy egy másik erőszakos tettel felemelkedhessék, útjában áll. — Amint Junghanst a fogarasi várban kémkedés gyanuja miatt elfogják és a várparancsnok, egy őrnagyi korban levő tiszttal kihallgatja,²⁾ Waverley hasonló élményének Cairnreckan-ban látjuk visszfényét (Scott „Waverley“-jének 31. fejezetében). — Mikor Mustezet, a ravasz szolgát, oláh papnak öltözteti és vele meglátogatattja a börtönben a két elfogott szökevényt, az „Ivanhoe“ azon jelenetének hatása alatt állhatott a költő, melyben Wamba, a rabszolga, a ravasz udvari bolond szerzetesnek öltözve meglátogatja elfogott urát és annak rokonát Front de Boeuf várában; épúgy mint mikor szerinte Ida grófnő áttöltöztetben meglátogatja Hartenecket, ki fogoly a falakkal körülvett fogarasi várban, mely épúgy van leírva mint Front de Boeuf vára. — Mustez néhány hasonló vonást mutat Callum-Beg-gel Scott „Waverley“-jében.³⁾ — Szigethit, az öreg fősvényt a családi sírboltban

¹⁾ S. v. H. 102—112; 116.

²⁾ S. v. H. 320—323.

³⁾ De Hajek túloz, mikor Mustez-ről azt írja, hogy az Callum-Beg „hű hasonmása“.

kincsei mellett éri utól a halál,¹⁾ mint a fősvény Fostert kincseskamrájában kincsei mellett.²⁾ — A „Schlacht auf dem Brotfelde“ cigányjelenetében a zsidó ugyanazon érzésből jelenti ki, hogy nem tud vért ontani,³⁾ mint milyent yorki Izsák (az „Ivanhoe“-ban) tanúsít. — A kurucssapatok leírásához a „Kurutzenanführer“-ben Roth, úgy látszik, a forradalmi seregnek Scott „Waverley“-jében levő leírásából merített ösztönzést.⁴⁾ — A „Georg II. Rákóczi“-ban két hólyaghártyával áthúzott négyzetes alakú ablakról ezt mondja Roth: „sie schienen bestimmt, dem Lichte eher den Eingang zu verwehren als zu gestatten“;⁵⁾ és Scott „The bride of Lammermoor“-jában keskeny, oldalain mély beszögelléssel ellátott ablakokról megjegyzi, hogy „úgy látszott, hogy a derűs napvilágot inkább kizárták, mint hogy beeresztették“.⁶⁾

Ha azonban valakinek ezen párhuzamok összeállítása tévesnek látszik és azt a következtetést, hogy Scott Rothra a legjelentékenyebb hatással volt, nagyon is merésznek tartaná, attól azt szeretném kérdezni, hogy véletlennek tarthatja-e, hogy egy képmutatónak összehasonlítása „egy sírbolttal, mely kívülről fehérre van meszelve, belül azonban tele van rothadással“, és a latin szólásmód „rem acu tetigisti“ mindkettő a „Kenilworth“-ban és mindkettő a „Harteneck“-ben is megtalálható?⁷⁾

¹⁾ G. II. R. 222, 2, 2.

²⁾ Kenilworth vége.

³⁾ Sch. Br. 59, 2, 2;

⁴⁾ A Hendel Otto-féle Halle-i német kiadásában 297—299 l. (a 44. fejezetben).

⁵⁾ G. II. R. 121, 1.

⁶⁾ A „Reclam Univ.-Bibl.“ német kiadásában (2903 s k. sz.) 144. l. (a 10. fejj.-ben).

⁷⁾ Scott „Kenilworth“-jának mint a „Reclam Univ.-Bibl.“ 921. s k. számú megjelent német kiadás 90. és 120. l. (7. és 9. fejj.); v. ö. S. v. H. 397 és 50.

*Magyar energiapozitív szellemű és a
erőművelés. Maga a tárgy sem olyan fontos
amint a 2020 feltünteteli.*

Arbeiten zur deutschen Philologie.

Herausgegeben von G. Petz, J. Bleyer, H. Schmidt.

IV. Heft: Alfred Roth, Studien über Daniel Roth:

1. Das Leben Daniel Roths; 2. Die Quellen der Romane und Novellen Daniel Roths. Budapest, 1913. Ferd. Pfeifers Buchhandlung.

Die Arbeit zerfällt in zwei selbständige Teile: Der erste bietet die erste ausführlichere Biographie des siebenbürgisch-sächsischen Dramatikers, Romanschriftstellers und Publizisten Daniel Roth; der zweite weist nach, welche Quellen Roth zu seinen historischen Romanen und Novellen benutzt hat, und in welcher Weise dies geschehen ist. Beiden Teilen vorausgeschickt ist eine Einleitung, in der u. a. eine Übersicht über das bis zur Gegenwart an Roth genommene Interesse, sofern es sich literarisch dokumentiert hat, geboten wird.

Bezüglich des biographischen Teils sei hier folgendes hervorgehoben:

1. Der Darstellung liegen zugrunde:
  - a) die kurzen Skizzen von Roths Leben in Trauschs Schriftstellerlexikon der Siebenbürger Sachsen, in Wurzbachs Biographischem Lexikon und in der Allg. Deutsch. Biogr.;
  - b) amtliche Dokumente (Kirchenbücher, Protokolle);
  - c) sämtliche, zum Teil erst vom Verfasser wieder aufgefundenen belletristischen Werke Roths, namentlich aber seine zahlreichen publizistischen Arbeiten;
  - d) einzelne an verschiedenen Orten verzeichnete auf Roth bezügliche Bemerkungen, die von Fall zu Fall angegeben werden;
  - e) die mündlichen Mitteilungen des 84 jährigen Bauern Johann Klöss, gewesen Richters von Kastenholz, eines offenbar ganz verlässlichen, geistig regen Mannes, die neben dem unter c) angeführten Material die wertvollsten Beiträge für die Gewinnung eines Bildes von Roths Charakter bieten.
2. Die in den (unter 1 a) genannten biogr. Skizzen vorhandenen Daten bezüglich des äussern Lebens Roths werden um zahlreiche vermehrt.
3. Gedankengang und Bedeutung der für Roths Weltanschauung bezeichnenden »Dissertatio de mutuo animae et corporis commercio«, in der er sich als ausgesprochenen Dualisten bekennet, wird skizziert.
4. Auf Grund amtlichen Materials wird eine Skizze seiner seelsorgerischen Tätigkeit in Kastenholz geboten, aus der hervorgeht, dass Roth ein sittenstrenger, religiöser und auf die sittliche Förderung seiner Kirchenkinder wahrhaft bedachter Mann war.

5. Mehrere aus dem Leben Roths in Kastenholz mitgeteilte Anekdoten lassen ihn als jovialen und schlagfertigen, aber auch energischen und jähzornigen Menschen erscheinen.
6. Seine in Kastenholz ausgeübte ärztliche Tätigkeit legt von seiner Gutherzigkeit und grossen Hilfsbereitschaft Zeugnis ab.
7. Die unmittelbaren Anregungen zu literarischer Tätigkeit empfing Roth von der allgemeinen geistigen Bewegung Deutschlands, die als Romantik bezeichnet wird; als eigentliche Vorbilder für seine dramatische Produktion dienen ihm aber in erster Reihe Shakespeare, Goethe, Schiller, Körner und Kleist, während für seine historischen Romane und Novellen von allerentschiedenstem Einfluss Walter Scott war, der mit der Romantik nicht viel mehr als den Inhalt gemein hat; die Verwandtschaft der Erzählungskunst Roths mit der Scotts ist so grosse, dass Roth als Scott der Siebenbürger Sachsen bezeichnet werden kann.
8. Roths epische Produktion ist grösser und an innerem poetischem Wert reicher als seine dramatische, aber von Natur aus ist er doch durchaus Dramatiker; nicht nur in den Dramen ist überall sein ausgesprochener Sinn fürs Dramatische und Theatralische fühlbar, sondern auch in seiner epischen Technik kommt dieser zur Geltung. — Auf die Form hat Roth bei den Dramen mehr Sorgfalt verwendet als bei den Novellen und Romanen.
9. Die Verzeichnisse seiner Werke in den hier (unter 1 a) genannten biographischen Skizzen sind sehr unvollständig; in keiner genannt sind von seinen Novellen bzw. Romanen: Der Kirchhof bei Hermannstadt, Der Verräter, Die Schlacht auf dem Brotfelde, Die Nonne aus den Karpathen, Zacharias Wirbel in Liebesnöten, sowie die in dieser Arbeit erwähnten 7 Gedichte; den Novellenkranz »Die Wahlfürsten« (3 Novellen: Georg II. Rakoczi, Barcsai und Kemény) erwähnt von den drei biogr. Skizzen bloss die in der Allg. Deutsch. Biogr.; auch die in dieser Arbeit in Fussnoten angegebenen zum Teil sehr ausführlichen Besprechungen seiner Werke sind sonst nirgend verzeichnet.
10. Dass Roth zwei Jahre die »Transsilvania« redigiert hat, wird merkwürdigerweise bloss in der Teutschischen Sachsgeschichte erwähnt; ein auf Grund von Sach- und Stilkritik zusammengestelltes Verzeichnis seiner publizistischen Arbeiten wird zum erstenmal in dieser Arbeit geboten (S. 34 f.).
11. Die Untersuchung der publizist. Arbeiten bestätigt das Vorhandensein jener Eigenschaften Roths, die sich durch die unter 4, 5 und 6 genannten Untersuchungen ergaben; ferner überzeugt sie von dem Kenntnisreichtum, dem Fleiss, der Gründlichkeit, der Selbständigkeit, der Vielseitigkeit, der Gewandtheit, der Unerschrockenheit, der Lust am Polemisieren, der Zähigkeit Roths, vor allen Dingen aber von seiner warmen innigen Heimatsliebe, die auch aus allen belletristischen Werken, namentlich aus den Romanen und Novellen spricht.
12. Ein Hauptvorzug seiner in dieser Arbeit charakterisierten Redakteurstätigkeit ist sein Bestreben, die speziell heimischen Verhältnisse nie aus dem Auge zu lassen, jeder von ihm redigierten Zeitungsnummer einen bodenständigen Charakter zu verleihen.
13. Seine Stellung zu den verschiedenen Fragen der Zeit wird beleuchtet; sie ist durch Förderung des Fortschritts, aber Ablehnung aller Übertreibungen der Liberalen charakterisiert.

14. Speziell in den Fragen der Nationalitätenpolitik kennzeichnen seine Haltung furchtloses Eintreten für die kulturelle Selbständigkeit der Siebenbürger Sachsen und energischer Kampf gegen alle Bestrebungen anderer Nationalitäten, jene Selbständigkeit der Sachsen zu schmälern; zugleich aber grosse Gerechtigkeit, Toleranz, Versöhnlichkeit; sein Ideal ist friedliches Zusammenleben aller Völker der Monarchie, speziell auch der drei in Siebenbürgen wohnenden drei Nationalitäten. U. a. wird seine politische Flugschrift »Von der Union« etc. und ihr Schicksal skizziert.
15. Die Buntheit seines äussern Lebensgangs, die Widersprüche seiner impulsiv begangenen Handlungen sowie sämtliche literarischen Arbeiten sprechen dafür, dass Roth zu den Menschen gehörte, die das Schöne, Gute und Wahre nur in hartem Kampf mit sich selbst erringen, die aber immer strebend sich bemühen.

In den als zweiter Teil der Arbeit gebotenen Quellenstudien wird zum erstenmal nachgewiesen, welchen Quellen Roth in seinen historischen Romanen und Novellen gefolgt ist; nur die Quellen des Romans »Sachs von Harteneck« waren bisher der Wissenschaft zum Teil bekannt. Gerechtfertigt ist die Untersuchung durch die Tatsache, dass Roth im »Harteneck« Quellen benutzt hat, die für spätere Historiker nicht mehr auffindbar waren, so dass der »Harteneck« stellenweise den Wert einer historischen Quelle besitzt, und andererseits der Gedanke nahegelegt wird, auch seine übrigen auf der Grundlage interessanter historischer Ereignisse aufgebauten Romane und Novellen könnten solches wertvolles Material enthalten. Durch die Einzeluntersuchungen wird für eine Menge von Details der Ursprungsort klargelegt, während sich für das in historischen Quellen nicht auffindbare Stoffmaterial mit der grössten Wahrscheinlichkeit ergibt, dass es von Roth zum grössten Teil frei erfunden, oder dass es durch freie Verknüpfung historisch belegten Details gebildet ist, oder endlich dass es unter dem Einfluss von Werken anderer Dichter auf Roth entstanden ist. Die Inhaltsangaben sind in dem Grade ausführlich gegeben, wie ihn das Verständnis der hier angestellten Quellenuntersuchungen verlangt; zugleich ist damit die Absicht verbunden, auch von der Kompositions- und Darstellungsweise Roths ein Bild zu geben, soweit das durch kurze Inhaltsangaben überhaupt möglich ist.

Hervorzuheben ist bezüglich der Quellenstudien folgendes:

1. In den unter III A der Arbeit gegebenen »Allgemeinen Bemerkungen« wird eine Übersicht über sämtliche von Roth benutzten wissensch. Quellen gegeben, aus der hervorgeht, dass Roth nur zum Roman »Harteneck« auch urkundliche bzw. handschriftliche, sonst aber nur im Druck veröffentlichte Quellen benutzt hat.
2. Zu den ersten vier Novellen hat Roth wahrscheinlich keine Quellen benutzt.
3. Die wissensch. Quellen zu den übrigen einzelnen Novellen sind folgende (zu den Abkürzungen vgl. S. 1 der Arbeit):

Handwritten notes at the top of the page:
Johanni regens...
Intatasa...
— 4 —
ha...
liber...
best.

- a) zu dem »Pfarrhof von Kleinschen«: »Wahrhaftige und Curieuse Beschreibung etc.«; »Merkwürdige Geschichte etc.«; die »Histoire des revolutions etc.« (die vollen Titel und nähern Angaben s. S. 48 der Arbeit); »Briefe des Grafen Ehrenreich von Seeau« (in D. F. II); »Fragmente aus dem Leben des Johann Mallendorf« (in S. Q. III, 4);
- b) zum »Harteneck« ausser sämtlichen später auch von Ziegler in seinem »Harteneck« benutzten oder wenigstens erwähnten Quellen die einschlägigen Biographien in S. Pr. B., in S. N. und in Seiverts »Königsrichtern« (im U. M. III, 4) sowie Seiverts Aufsatz über »Hermannstadt« (U. M. I, 4);
- c) zu der »Nonne aus den Karpathen« wahrscheinlich nur die Biographie Johann Agnethlers in S. Pr. B. und vielleicht noch ein Aufsatz in der Beilage der Augsburg. Allg. Zeitg. von 1844;
- d) zu der »Schlacht auf dem Brotfelde« einschlägige Biographien in Seiverts »Königsrichtern« (im U. M. II, 3) und in S. Pr. B. und wahrscheinlich auch Bonfinius, Rerum Hungaric. dec.; möglicherweise noch andere, vielleicht urkundliche Quellen, die aufzufinden nicht gelungen ist. (Die zahlreichen auffallenden Parallelen zwischen Roths »Schlacht auf dem Brotfelde« und dem Roman »Georg Hecht« von Traugott Teutsch werden zusammengestellt; da Teutsch erklärte, er habe »Die Schlacht auf dem Brotfelde« nie gelesen, während er die zu seinem »Hecht« benutzten »alten Chroniken und Urkunden« nicht anzugeben vermochte, erklären sich diese auffallenden Übereinstimmungen entweder durch die Benutzung der gleichen Quellen seitens beider oder dadurch, dass Teutsch die »Schlacht auf dem Brotfelde« doch gelesen hat, sich aber nicht mehr darauf erinnerte.);
- e) zu den »Wahlfürsten« hat Roth benutzt: die »Memoires du comte Betlem Niklos« in der »Histoire des revolutions de Hongrie etc.«; das »Diarium« des Königsrichters Lutsch (in D. F. I.) und die »Siebenbürgische Ruin« von Graffius (in D. F. II.); die Biographie Lutschs (in U. M. III, 4, 404) und Brölffts (richtig Prellings) Chronik (in S. Pr. B. 94—123).
4. In der Novelle »Baresai« haben wir die epische Umarbeitung des verlorenen höchstwahrscheinlich in Prosa geschriebenen Dramas Roths »Rakoczi und Baresai« zu sehen.
5. »Zacharias Wirbel in Liebesnöten« ist eine zu Kalendermonatsbildern des Ulmer »Prophetischen Bilderkalenders« pro 1847 geschriebene satirische Novelle, die den Zweck hat, Roths journalistische Gegner, zugleich aber auch die Feinde des Journalismus zu verspotten.
6. In einem besondern Kapitel (III C) werden mehrere solche Parallelen zwischen Scottischen und Rothischen Werken zusammengestellt, die schon allein als Beweis dafür, dass Scott auf Roth von allerentschiedenstem Einfluss war, genügen würden.

Handwritten note on the left margin:
Moral
congru
folgt?

Von demselben Verfasser wird eine Monographie über Daniel Roth in deutscher Sprache erscheinen, aber voraussichtlich erst nach einigen Jahren. Sie wird ausser einer ausführlichen Biographie Untersuchungen sämtlicher Werke Roths vom literaturgeschichtlichen, ästhetischen und quellenkritischen Standpunkt sowie eine ausführliche Darstellung seiner journalistischen Wirksamkeit enthalten.

